

OPERAT OCHRONY WALORÓW KULTUROWYCH

**PLAN OCHRONY DLA PARKU KRAJOBRAZOWEGO
„LASY NAD GÓRNĄ LISWARTĄ”**



Warszawa, Będzin, Sosnowiec, sierpień 2019

Operat ochrony walorów kulturowych opracował Stefan Zaleski



Wykonawca prac: Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska;
ul. Erazma Ciołka 13, 01-445 Warszawa



Plan ochrony dla Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” sporządzono na zlecenie Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Śląskiego;
ul. Ignacego Krasickiego 25, 42-500 Będzin

Fot. okładka: Budynek dworca Kolei Herbskiej w Herbach (fot. S. Zaleski, 2018)

Spis treści

1. WSTĘP	6
1.1. Cel opracowania i ogólna informacja o Planie ochrony	6
1.2. Metodyka i zakres prac	6
1.3. Zespół autorski	8
1.4. Ogólna charakterystyka Parku	8
2. OCENA DOTYCHCZASOWEGO STANU ROZPOZNANIA	9
2.1. Ogólna charakterystyka stanu wiedzy	9
2.2. Zestawienie dostępnego piśmiennictwa oraz ocena zasobów informacji pod kątem ich przydatności do potrzeb Operatu	9
3. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW KULTUROWYCH	11
3.1. Zarys historii obszaru Parku i jego otoczenia oraz ogólna charakterystyka zasobów kulturowych na tle regionu i kraju	11
3.2. Granice historyczne	13
3.3. Wyniki inwentaryzacji zasobów kulturowych	15
3.3.1. Archeologia	15
3.3.2. Układy przestrzenne i tradycyjna zabudowa wiejska	20
3.4. Obiekty nieruchome	46
3.4.1. Tradycyjna zabudowa wiejska	46
3.4.2. Założenia dworskie i pałacowe, parki, zwierzyńce, folwarki i karczmy	47
3.4.3. Budownictwo przemysłowe i rzemieślnicze	49
3.4.4. Architektura sakralna, cmentarze zabytkowe	53
3.4.5. Miejsca pamięci narodowej i fortyfikacje	55
3.4.6. Inne walory kulturowe miejscowości w Parku i otulinie	56
3.4.7. Zestawienie obiektów zabytkowych ujętych w rejestrze i ewidencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków	57
3.5. Kultura regionu	62
3.5.1. Język w zakresie utrzymania tożsamości kulturowej obszaru	62
3.5.2. Etnografia	62
3.6. Atrakcyjność zasobów kulturowych dla rozwoju funkcji turystycznych i rekreacyjnych Parku	64
3.7. Ocena stanu ochrony i przekształceń zasobów kulturowych, ze szczególnym uwzględnieniem ostatniego 10-lecia	64
4. UWARUNKOWANIA PRAWNE, SPOŁECZNE I GOSPODARCZE OCHRONY WALORÓW KULTUROWYCH	69

5. ZAGROŻENIA DLA WALORÓW KULTUROWYCH ORAZ MOŻLIWE SPOSOBY ICH ELIMINACJI LUB OGRANICZENIA	69
6. CELE OCHRONY WALORÓW KULTUROWYCH	72
7. STREFOWANIE OBSZARU PARKU	73
8. ZAKRES PRAC ZWIĄZANYCH Z OCHRONĄ WALORÓW KULTUROWYCH	75
8.1. Zasady ochrony walorów kulturowych	75
8.2. Propozycje ustaleń do studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz innych dokumentów strategicznych, a także propozycje działań dotyczących eliminacji lub ograniczenia zagrożeń wewnętrznych lub zewnętrznych dla walorów kulturowych	77
8.3. Propozycje wykorzystania walorów kulturowych w rozwoju funkcji turystycznych i edukacyjnych	83
8.4. Potrzeby uzupełnienia wiedzy dotyczącej walorów kulturowych	83
9. PROGNOZA STANU W PERSPEKTYWIE 20-LETNIEJ	84
9.1. Wariant ochrony zachowawczej – utrzymanie aktualnych trendów, bez podejmowania działań wskazanych w Planie ochrony	84
9.2. Wariant ochrony aktywnej - pełna realizacja ustaleń Planu ochrony	84
9.3. Oszacowanie kosztów realizacji ustaleń Operatu	84
10. LITERATURA	85
11. ZESTAWIENIE TABEL, MAP I RYCIN	87
12. ZAŁĄCZNIKI	88

Część I

Charakterystyka

i diagnoza stanu

1. WSTĘP

1.1. Cel opracowania i ogólna informacja o Planie ochrony

Operat ochrony walorów kulturowych jest jednym z 7 operatów szczegółowych¹ stanowiących dokumentację Planu ochrony dla Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” (PKLnGL lub Park). Jego zasadniczym celem jest wskazanie działań na rzecz ochrony i zrównoważonego wykorzystywania walorów kulturowych Parku w perspektywie najbliższych 20. lat. Składa się on z dwóch zasadniczych części: diagnostycznej, charakteryzującej poszczególne zasoby kulturowe oraz strategicznej, w której zapisano proponowane cele i działania ochronne. Ustalenia Operatu stanowią podstawę merytoryczną dla zapisów projektu uchwały Sejmiku Województwa Śląskiego w sprawie Planu ochrony dla Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą”. Treść Operatu traktować należy także jako rozwinięcie i uzasadnienie zapisów wyżej wymienionej uchwały.

Wymóg sporządzania planów ochrony wynika z zapisów art. 18 ust. 1 Ustawy o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1614 z późn.zm.). Zawartość planu ochrony dla parku krajobrazowego określona jest w art. 20 ust. 4 tej ustawy, natomiast tryb jego sporządzania, zakres wymaganych prac oraz zakres i możliwe sposoby ochrony zasobów parku określa rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 12 maja 2005 r. w sprawie sporządzania projektu planu ochrony dla parku narodowego, rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego, dokonywania zmian w tym planie oraz ochrony zasobów, tworów i składników przyrody (Dz. U. Nr 94, poz. 794).

Organem sporządzającym plan jest dyrektor Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Śląskiego (ZPKWŚ), natomiast wykonawcą opracowania jest Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska (NFOŚ).

1.2. Metodyka i zakres prac

Zakres prac wykonanych w ramach sporządzania Planu ochrony dla Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” uwzględniał zarówno formalne wymogi wynikające z wspomnianego powyżej rozporządzenia Ministra Środowiska z dnia 12 maja 2005 r., jak i rzeczywiste potrzeby rozpoznania aktualnego stanu i zagrożeń walorów kulturowych Parku, niezbędnego do sformułowania długofalowej strategii ich ochrony. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że pomimo obszerności opracowania, dokumentacji Planu ochrony, w tym także Operatu ochrony walorów kulturowych nie należy traktować jako typowej monografii PKLnGL.

Prace nad wszystkimi operatami składały się z następujących etapów:

- etap wstępny, obejmujący ocenę stanu rozpoznania analizowanych komponentów (zagadnień) oraz zaplanowanie niezbędnych prac uzupełniających,
- etap charakterystyki i diagnozy stanu, obejmujący:
 - analizę dostępnych danych,
 - wykonanie uzupełniających badań inwentaryzacyjnych,
 - ocenę zachodzących zmian i ocenę skuteczności dotychczasowych sposobów ochrony,
 - analizę uwarunkowań ochrony,

¹ W stosunku do operatów szczegółowych przyjęto założenie, że będą to opracowania autonomiczne (możliwe do czytania bez potrzeby sięgania do innych tomów dokumentacji Planu ochrony dla PKLnGL), zawierające komplet informacji dotyczących danej sfery oraz ogólne informacje o Parku i samym Planie ochrony. Przyjęcie takiego założenia sprawiło, że niektóre z tekstów, map czy tabel mogą powtarzać się także w innych operatach

- identyfikację zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych,
- etap strategii ochrony, obejmujący:
 - określenie celów ochrony,
 - określenie zakresu prac rekomendowanych w celu ochrony analizowanych komponentów oraz monitorowania skuteczności podjętych działań,
 - określenie zasad i kierunków użytkowania obszaru Parku oraz propozycji ustaleń do dokumentów planistycznych i strategicznych różnych szczebli,
 - określenie propozycji uzupełnienia wiedzy dotyczącej analizowanych komponentów oraz propozycji ich wykorzystania w rozwoju funkcji turystycznych, rekreacyjnych i edukacyjnych Parku,
 - prognozę stanu analizowanych komponentów w perspektywie 20 lat w wariacie pełnej realizacji ustaleń Planu ochrony oraz w wariacie utrzymania dotychczasowych trendów, a także oszacowanie kosztów realizacji proponowanych działań.

Istotnym elementem prac nad Planem ochrony PKLnGL było dokonanie podziału jego obszaru na strefy działań ochronnych, do których odnosi się część ustaleń zaproponowanych m.in. w niniejszym Operacie. Ich układ, zaprezentowany i wyjaśniony także od strony metodycznej szerzej w rozdziale 8, został wypracowany w efekcie wspólnych ustaleń całego zespołu autorskiego Planu.

Poniżej omówiono bardziej szczegółowo metodykę prac wykonanych w ramach opracowywania Operatu ochrony walorów kulturowych.

Podstawowym celem opracowania Operatu było wskazanie zasobu dóbr kultury oraz roli jaką elementy te pełnią w krajobrazie PKLnGL.

Prace wstępne objęły kwerendę materiałów źródłowych w poszukiwaniu nowych informacji o terenie opracowania oraz o znajdujących się w granicach opracowania obiektach zabytkowych (cennych głównie ze względu na walory historyczne i/lub artystyczne). Przeprowadzono weryfikację wcześniejszych danych, w tym adekwatną część dokumentacji do projektu planu ochrony Parku z roku 2007. Zweryfikowano w terenie stan obiektów zabytkowych i ich zespołów wymienionych w tych opracowaniach. W konsekwencji części z nich nie ujęto w niniejszym opracowaniu ze względu na zły stan zachowania, nierokujący przetrwania lub możliwości przywrócenia do stanu zadowalającego z punktu widzenia wartości zabytkowej bądź ze względu na ich zniszczenie lub rozbiórkę. Wizję terenową przeprowadzono w kwietniu i we wrześniu 2018 r.

W pracach wykorzystano także materiały Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków – Delegatury w Częstochowie, tj. rejestr zabytków nieruchomych i wykaz stanowisk archeologicznych (wraz z mapami AZP – Archeologicznego Zdjęcia Polski) oraz zgromadzone tam karty zabytków niewpisanych do rejestru, w tym pochodzące z gminnych ewidencji zabytków (należy przy tym zwrócić uwagę, że nie wszystkie gminy mają takie ewidencje opracowane), a także opracowane w latach 1995-2000 w częstochowskiej delegaturze WUOZ wytyczne konserwatorskie dla gmin.

Przeanalizowano również poświęcone tematyce historycznej informacje zawarte na stronach internetowych poszczególnych gmin oraz stronach internetowych poświęconych poszczególnym miejscowościom, obiektom czy zagadnieniom (np. historia hutnictwa, linii kolejowych itp.). Część informacji – szczególnie dotyczących zagadnień etnograficznych – uzyskano w bezpośrednich rozmowach z pracownikami gminnych ośrodków kultury oraz autorami opracowań dotyczących regionu.

Dodatkowo przeanalizowano dostępne materiały kartograficzne, przede wszystkim pruskie i polskie mapy topograficzne z lat 1747 – 1940 (por. zestawienie w rozdz. 2.2), głównie w celu ustalenia lokalizacji już nieistniejących zespołów zabudowy, folwarków, stawów, obiektów przemysłowych, zespołów zieleni, historycznych ciągów komunikacyjnych i innych elementów.

W badaniach ograniczono się w zasadzie do terenu Parku, odnosząc się do obiektów w otulinie wyjątkowo, jeżeli mogło to podkreślić lub uzupełnić opis zjawisk dotyczących Parku.

1.3. Zespół autorski

Operat ochrony walorów kulturowych opracowany został przez Stefana Zaleskiego.

1.4. Ogólna charakterystyka Parku

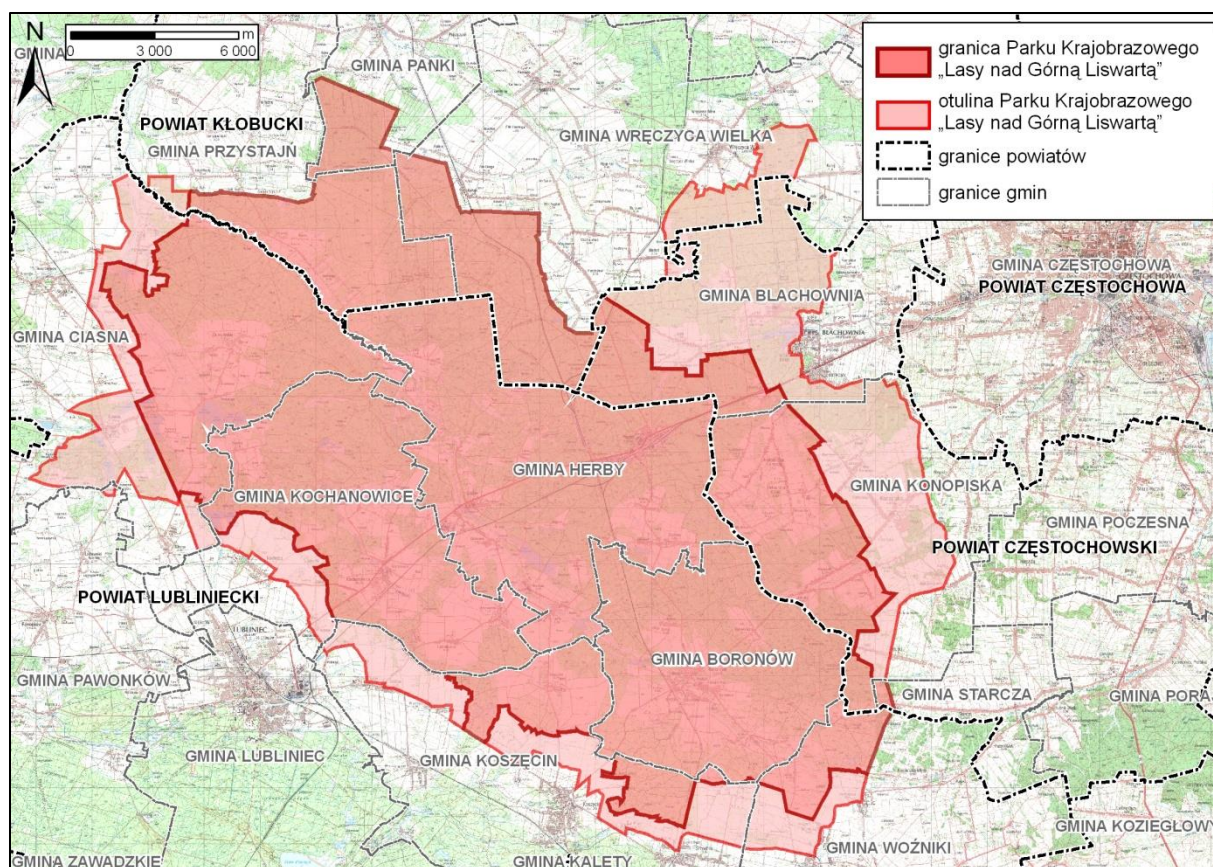
Park Krajobrazowy „Lasy nad Górną Liswartą” utworzony został rozporządzeniem Nr 28/98 Wojewody Częstochowskiego z 21 grudnia 1998 r. w sprawie utworzenia Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” (Dz. Urz. Nr 25, poz. 269). Aktualną podstawę prawną jego funkcjonowania stanowi Rozporządzenie Nr 55/08 Wojewody Śląskiego z dnia 25 sierpnia 2008 r. w sprawie Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” (Dz. Urz. Nr 163, poz. 3071). Określa ono szczególne cele ochrony Parku oraz obowiązujące w jego granicach zakazy. Celem nawiązującym do specyfiki niniejszego Operatu jest zapis §2:

Szczególnym celem ochrony w Parku Krajobrazowym jest ochrona specyficznej fizjonomii krajobrazu dorzecza Liswarty jako syntezy wartości przyrodniczych i kulturowych, a zwłaszcza zachowanie:

4) walorów krajobrazowych, w tym elementów charakterystycznego krajobrazu kulturowego, z zabytkowymi układami przestrzennymi wsi, zespołami pałacowo-parkowymi, historycznymi elementami zagospodarowania przemysłowego, alejami, zadrzewieniami śródpolnymi i historycznym układem dróg;

w celu popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju.

Park wg danych z ww. Rozporządzenia obejmuje tereny o powierzchni 387,31 km² (38 731 ha) zlokalizowane w obrębie gmin: Blachownia, Boronów, Ciasna, Herby, Kochanowice, Konopiska, Koszęcin, Panki, Przystajń, Starcza, Woźniki, Wręczyca Wielka w województwie śląskim. Wyznaczona Rozporządzeniem otulina Parku obejmuje tereny o powierzchni 124,03 km² (12 403 ha) w granicach gmin: Blachownia, Ciasna, Kochanowice, Konopiska, Koszęcin, Przystajń, Woźniki, Wręczyca Wielka (Map. 1).



Ryc. 1. Położenie PKLnGL na tle podziału administracyjnego (opracowanie własne)²

2. OCENA DOTYCHCZASOWEGO STANU ROZPOZNANIA

2.1. Ogólna charakterystyka stanu wiedzy

Pod względem walorów kulturowych Park Krajobrazowy „Lasy nad Górną Liswartą” jest rozpoznany w sposób nierównomierny. Nieco lepsze, ze względu na ilość i stan zachowania źródeł, jest rozpoznanie dla terenów po zachodniej - śląskiej stronie Parku, nieco gorsze dla strony wschodniej. Różnica jest adekwatna do nasycenia terenów interesującymi obiektami i do historii terenów i ich funkcji w dziejach, w związku z czym nie jest na tyle znacząca, aby trzeba było wykonywać dodatkowe badania. Dokładniej opisane zostały zasoby materialne, nieco słabiej niematerialne, w tym odnoszące się do etnografii regionu. Należy jednak uznać, że zgromadzone w ramach prac nad Planem ochrony i przeanalizowane materiały stanowią wystarczającą podstawę do sporządzenia niemniejszego Operatu.

2.2. Zestawienie dostępnego piśmiennictwa oraz ocena zasobów informacji pod kątem ich przydatności do potrzeb Operatu

Zestawienie źródeł ikonograficznych, kartograficznych oraz najważniejszej literatury dotyczącej walorów kulturowych Parku zawiera tabela 1.

² W podkładzie map zastosowano mapę topograficzną 1:50 000 w układzie 1992 udostępnioną NFOŚ przez Wojewódzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej

Tab. 1. Zestawienie dostępnej literatury z analizą jej przydatności na potrzeby Operatu ochrony walorów kulturowych PKLnGL

Lp.	Dane bibliograficzne	Komentarz
1	Christian von Wrede – „Krieges Karte von Schlesien” 1747-51, skala ok. 1:33 000 (Śląsk w granicach z 1741 r.)	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg, oraz na temat właścicieli, liczby i charakteru gospodarstw i liczby koni (!) w poszczególnych miejscowościach
2	Friedrich Wilhelm graf von Schmettau - mapa Śląska (wschód), 1781, skala 1 : 50 000,	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg
3	David Gilly - mapa „Nowych Południowych Prus” 1793-1803, skala 1: 50 000 (teren na północ od linii mw. Olesno – Częstochowa – Janów)	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg
4	[..]von Brodowski - mapa „Nowego Śląska”, 1796-1806, skala 1 ; 58 000 (teren na południe od linii jw., częściowo zajął się z mapą Gillego)	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg
5	„Uhrmesstischblatt” - 1825-29, skala 1 : 25 000 (Prusy w granicach po 1815 r.)	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg
6	Mapa „Kwaterniowa”- 1839, skala 1 : 126 000 (Królestwo Kongresowe)	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg, kolei
7	„Mapa c.k. Sztabu Generalnego” – ok. 1900, skala 1 : 75 000 (tereny Królestwa Kongresowego)	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg, kolei
8	„Messtischblatt” – wydania od 1882 do 1940, skala 1: 25 000 (Rzesza Niemiecka)	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg, kolei
9	Mapa topograficzna WIG - 1930-39, skala : 25 000 (Polska w granicach międzywojennych i tereny przygraniczne niemieckie)	Informacja o przestrzennym rozmieszczeniu miejscowości i obiektów, dróg, kolei
10	Karte der Friderizianischensiedlungen, Opole 1932, skala 1 : 100 000	Informacja o lokalizacji kolonii i folwarków lokalizowanych w latach 1772-1800
11	Zarieczna D., Żyłka W., Zarieczny R., Michalski C., 2007. Walory turystyczne gminy Boronów. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, seria Kultura Fizyczna 7, 171-181	Informacje na temat walorów kulturowych na terenie gminy Boronów
12	Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin	Informacja na temat walorów kulturowych
13	Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego gmin	Informacja na temat walorów kulturowych
14	Strategie gmin Boronów, Herby, Starcza, Woźniki	Informacja na temat walorów kulturowych
15	Rejestry zabytków dla gmin, gminne ewidencje zabytków	Informacja na temat walorów kulturowych

16	Karty ewidencyjne zabytków z gmin: Herby, Konopiska	Informacja na temat walorów kulturowych
17	Ewidencje stanowisk archeologicznych gmin: Boronów, Ciasna, Herby, Kochanowice, Przystajń i Wręczyca Wielka	Informacja o zabytkach archeologicznych
18	Mapy Topograficzne w skali 1:10 000	Informacje o lokalizacji obiektów kulturowych
19	Baza Danych Obiektów Topograficznych	Informacje o lokalizacji obiektów kulturowych
20	Geoportal Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID)	Informacja o lokalizacji zabytków podlegających ochronie
21	Cichocki Z, (red.) 2007, Dokumentacja do projektu planu ochrony Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą”. Diagnostyka, Warszawa	Informacje o lokalizacji obiektów kulturowych
22	Praca zbiorowa „Nasza Ziemia” 2013	Fotografie i informacje o obiektach Gm. Kochanowice
23	Gołąbek D. Szkice z dziejów Boronowa i okolic. Wyd. 2 uzupełnione, Boronów 2008	Fotografie i informacje o obiektach Gm. Boronów
23	Gołąbek D. Boronów wczoraj. wyd. 2 uzupełnione, Boronów 2016	Fotografie i informacje o obiektach Gm. Boronów
24	Gołąbek D. Ziemia Boronowska - przewodnik. wyd. 2 uzupełnione, Boronów 2016	Fotografie i informacje o obiektach Gm. Boronów
25	Strony internetowe poszczególnych gmin oraz poświęcone poszczególnym miejscowościom, obiektom czy zagadnieniom	Informacja o lokalizacji zabytków podlegających ochronie, fotografie i informacje o obiektach

3. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW KULTUROWYCH

3.1. Zarys historii obszaru Parku i jego otoczenia oraz ogólna charakterystyka zasobów kulturowych na tle regionu i kraju

Park Krajobrazowy „Lasy nad Górną Liswartą” zlokalizowany jest na zachodnim skraju Wyżyny Śląsko-Krakowskiej, w pobliżu jej zetknięcia z Niziną Śląską. Pograniczne w ciągu stuleci położenie tych ziem na obszarze dwóch historycznych prowincji kraju, Małopolski i Śląska stanowi o różnorodności tradycji historycznej tego regionu. Śląsk od samych początków dziejów pełnił rolę przedmurza Polski, co wynikało z jego położenia u zachodnich granic państwa.

Tereny w granicach Parku dzieliły losy historycznej dzielnicy państwa polskiego – Śląska. Jeszcze w średniowieczu, w wyniku zhołdowania większości księstw śląskich Królestwu Czech, obszar ten podzieliła granica państwowa, przebiegająca w dużej części linią rzeki Liswarty. Ziemie leżące na zachód od Liswarty znalazły się początkowo pod władzą książąt opolskich podporządkowanych koronie czeskiej (do 1532 r.), później monarchii Habsburgów (1532-1742), Królestwa Prus (1742-1922) i wreszcie, do 1945r. należały do Rzeszy Niemieckiej. Natomiast większość ziem województwa częstochowskiego należała do czasów rozbiorów do Małopolski, głównie do historycznego województwa krakowskiego. Trzeba zauważyć, że przez ponad cztery stulecia była to najtrwalsza i najspokojniejsza granica Królestwa Polskiego.

W okresie rozbiorów, po krótkim epizodzie Księstwa Warszawskiego obszar Parku znajdował się w Królestwie Prus, w przedrozbiorowych granicach i w zaborze rosyjskim.

Część ziem śląskich – w interesującym nas obszarze gminy Herby, Boronów, Woźniki, Kochanowice i część Gminy Ciasna - powróciła do Polski po 1922 r. Całość obszaru, na którym znajduje się Park znalazła się w granicach Polski po 1945 r.

Zmieniały się w tym czasie granice jednostek administracyjnych – departamentów, później guberni, a po odzyskaniu niepodległości – województw.

Jak z tego wynika Liswarta przez wieki była na dużym odcinku rzeką graniczną, oddzielającą najpierw dzielnicę śląską i małopolską państwa Piastów, później Śląsk pod władaniem czeskim, austriackim i pruskim od pozostałych ziem polskich, wreszcie w okresie międzywojennym – Rzeczpospolitą od Niemiec. Ziemia ta stała się wówczas wysuniętym ku Niemcom fragmentem jej kresów zachodnich.

Ziemie w granicach Parku, jak wspomniano powyżej, od początku państwowości polskiej znajdowały się w granicach dwu dzielnic – Małopolski i Śląska. Po zhołdowaniu księstw śląskich przez Królestwo Czech w XIV w. losy tych dwóch obszarów potoczyły się odmiennymi drogami. Obszar po stronie polskiej pozostał praktycznie do końca XIX w. a w dużej części nawet do dzisiaj, zwartym kompleksem leśnym, z niewielkimi enklawami zabudowy nad samą Liswartą i w rejonie przejść głównych dróg przez granicę. Obszar po stronie śląskiej był już wcześniej dość gęsto jak na owe czasy zaludniony i stopniowo stawał się znaczącym rejonem przemysłowym. W szczytowym momencie – na przełomie XVIII i XIX w. można się było doliczyć w dolinie Liswarty ponad 30 różnego rodzaju zakładów przemysłowych, wykorzystujących przenoszoną przez koła wodne energię tej rzeki i jej dopływów. Głównie były to zakłady związane z produkcją i przerobem żelaza, później także stali, młyny, tartaki i huty szkła, a z zakładów niewykorzystujących energii wodnej – wapienniki i cegielnie.

W latach 1750 – 1800 prowadzona była na Śląsku, także na tym terenie, akcja kolonizacyjna, znana pod nazwą „kolonizacji fryderycjańskiej”. W jej ramach wyznaczano i karczowano teren pod nowe siedliska (zwykle w kształcie zbliżonym do prostokąta o powierzchni na ogół między 70-120 ha), lub wytyczano je w sąsiedztwie istniejących miejscowości, po czym osadzano tam kolonistów z głębi Prus i (czasem) innych krajów niemieckich. W ramach tej akcji zakładano też folwarki i zakłady przemysłowe. Miało to z jednej strony zapewnić dodatkową siłę roboczą dla zakładów przemysłowych, z drugiej zaś wzmocnić żywioł germański na wschodnim pograniczu państwa. O ile bowiem miasta stopniowo w wyniku napływu ludności niemieckiej i postępującej germanizacji miały w przewadze mieszkańców deklarujących się jako Niemcy o tyle na wsi przeważała ludność śląska (polska). Akcja nie spełniła oczekiwań. Z jednej strony bowiem znacząca część osadników rekrutowała się spośród ludności polskojęzycznej, z drugiej zaś duża część osadników, zniechęcona warunkami, porzucała nowe siedziby i wracała w ojczyste strony a pozostający na miejscu polonizowali się. Często już drugie pokolenie posługiwało się głównie językiem polskim. Na interesującym nas terenie powstało lub zostało rozbudowanych 6 miejscowości (Zumpy, Łysa Góra - obok Zumpów, Kolonia Lisów, Dębowa Góra, Niwy, Kierzki – cz. Hadry) i dwa folwarki (folwark „Wirobiska” pomiędzy Hadrą i Zumpami oraz folwark Brzezinkowe – obecnie brak jakichkolwiek śladów po obu).

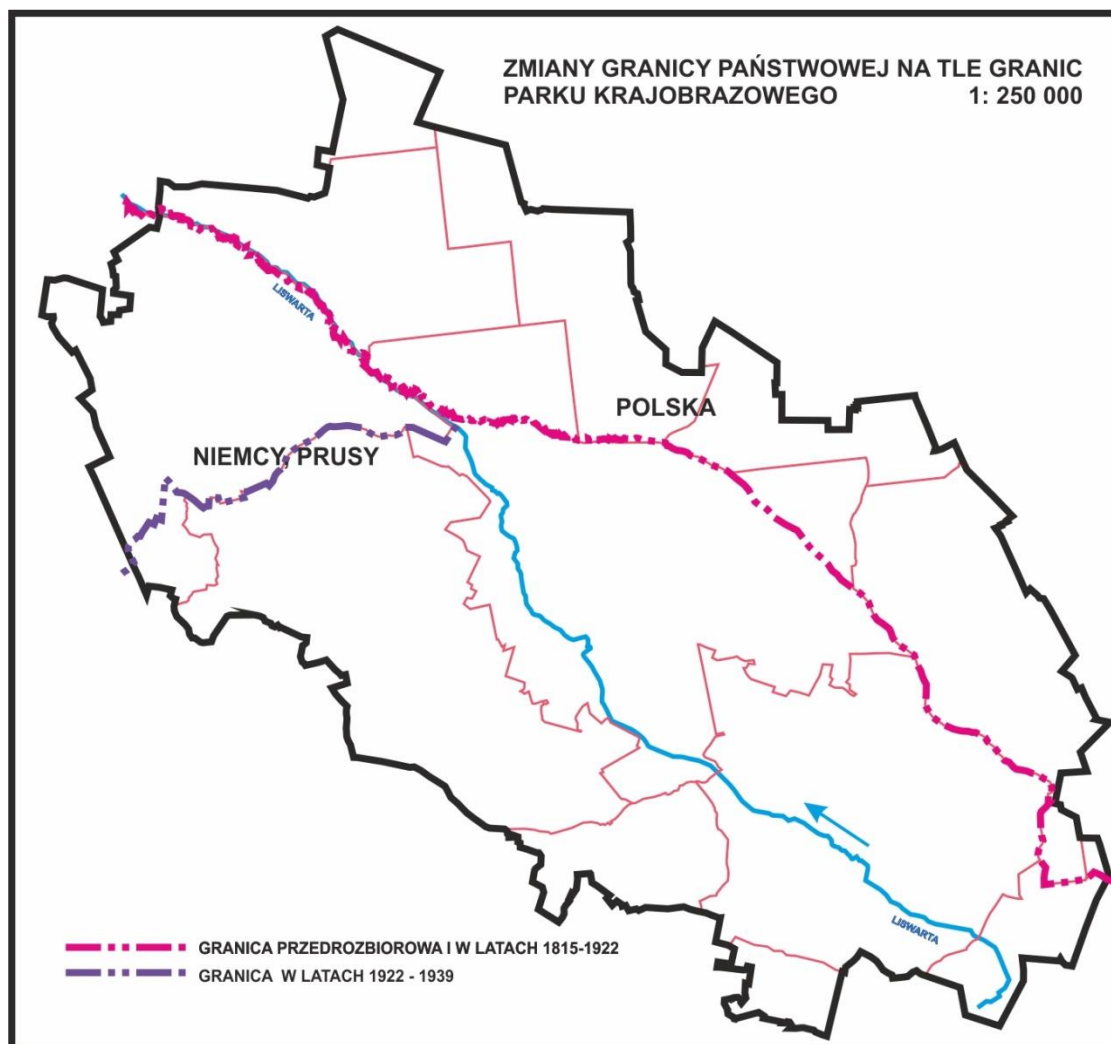
Ze względu na zdecydowanie peryferyjne w stosunku do reszty państwa położenie schowanych w lasach niewielkich miejscowości po stronie polskiej długo nie były tam lokalizowane obiekty wychodzące poza minimum potrzeb. Również przemysł nie rozwinął się właściwie po tej stronie Liswarty. Stąd znikoma na tym terenie liczba obiektów zabytkowych, tym bardziej o wyższych walorach artystycznych.

Inaczej wygląda sytuacja po stronie śląskiej. Jako teren ożywionej działalności gospodarczej bogaty był w obiekty o różnym przeznaczeniu, także o znaczącej wartości artystycznej. Poza jednak jednym wyjątkiem – kościołem w Boronowie – i tu brak obiektów najwyższej klasy. Przeważają zdecydowanie powtarzalne przykłady obiektów z II połowy XIX i z początku XX w. Na około 100 wszystkich obiektów

tych z proveniencją starszą niż połowa XIX w. jest nie więcej niż 20, w tym jeden XVII-wieczny i siedem, w tym trzy kapliczki, z wieku XVIII (co ciekawe – wszystkie te obiekty są drewniane).

3.2. Granice historyczne

Granica pomiędzy Polską a Śląskiem (przynależącym na przestrzeni wieków do różnych organizmów państwowych) była najtrwalszą granicą państwową, praktycznie bez zmian od XIV w. do rozbiorów.



Ryc. 1. Zmiany granicy państwowej w obrębie PKLnGL (opracowanie własne)

W obrębie obszaru objętego Parkiem granica pomiędzy Królestwem Polskim a Śląskiem do 1793 r. (drugi rozbiór Polski) przebiegała następująco (idąc od południa): po obecnej granicy między gminami Starcza i Konopiska, a gminami Woźniki i Boronów, następnie po obecnej granicy między gminami Konopiska i Herby, do leśniczówki Cztery Kopy, po czym drogą leśną do Herbów i poprzez torowiska obecnej stacji Herby do skrzyżowania obecnych ulic Częstochowskiej i Powstańców Śląskich. Dalej ulicą Powstańców Śląskich i drogą na jej przedłużeniu do tzw. Kacapskiego Mostu, a następnie do rzeczki Turzy po jej prawym dopływie (bez nazwy), po czym Turzą do Liswarty i Liswartą do północnej granicy Parku. Mówiąc o Liswarcie i jej dopływach należy oczywiście pamiętać, że chodzi o ich przebieg przed regulacją, która rozpoczęła się mniej więcej na przełomie XVIII i XIX w. Mimo „wyprostowania” koryt granica pozostała bez zmian – najpierw jako granica między prowincjami Prus, następnie między Prusami a Księstwem Warszawskim, Prusami (od 1870 r. w ramach Rzeszy Niemieckiej) a Królestwem Polskim, a po 1922 roku między Rzeszą Niemiecką a Rzeczpospolitą Polską

oraz, w granicach II Rzeczypospolitej, między województwami Śląskim i Kieleckim. Po roku 1945 granica ta oddzielała do 1952 r. województwa Śląskie (Śląsko-dąbrowskie, Stalinogrodzkie) i Kieleckie a po 1952 powiaty częstochowski i kłobucki od Lublinieckiego. Dzisiaj jej przebieg na tym odcinku odczytać można jedynie jako granicę obrębów ewidencyjnych (obręb Zborowski, Łębki i Kamińsko), w terenie bowiem nie ma żadnych widocznych pozostałości w postaci np. starorzeczy – ich ślady można ewentualnie odczytać w nielicznych miejscach na zdjęciach satelitarnych.

GEO-INFO 7 Portal - Powiat Lubliniecki

<http://www.lubliniec.giportal.pl/>



Ryc. 2. Ślady dawnego koryta rzeki Liswarty odpowiadające historycznym granicom w obrębie PKLnGL - przykład

Przebieg granicy na pozostałym odcinku można odczytać niemal w całości – zachowały się bowiem praktycznie wszystkie drogi graniczne. Na granicy między gminami Boronów/Konopiska zachowały się ich odcinki charakterystycznie „zdublowane”.

Od strony śląskiej w kolejnych okresach granica ta była granicą:

- Księstwa Opolskiego, przejściowo Księstwa Strzeleckiego (do 1532 r.),
- Królestwa Czech (do 1620 r.),
- Monarchii Austriackiej (formalnie do 1763 r., praktycznie do 1751.),
- Królestwa Prus (do 1793 r.)

Po II rozbiórce (1793) cały teren obecnego Parku znalazł się w granicach Królestwa Prus, a dotychczasowa państwowa granica stała się granicą prowincji. Ponownie stała się granicą państwową już w 1806 r., kiedy to z ziem zagarniętych przez Prusy w II i III rozbiórce utworzone zostało Księstwo Warszawskie. Po 1815 r., na mocy ustaleń Kongresu Wiedeńskiego granica między Prusami a Królestwem Polskim – w granicach Cesarstwa Rosyjskiego – powróciła na tym odcinku,

z niewielkimi korektami, do stanu sprzed rozbiorów. Taki stan trwał do I wojny światowej. W wyniku ustaleń Rady Ligi Narodów i Rady Ambasadorów z października 1922 r. do Rzeczypospolitej Polskiej weszły na interesującym nas obszarze dzisiejsze gminy Woźniki, Boronów, Herby (bez Pietrzaków i Łebków,), Kochanowice, część Gminy Ciasna (Glinica, Brzezinkowe).

Granica państwowa w okresie międzywojennym przebiegała (patrząc od północy) jak wcześniej – po śladzie starego koryta Liswarty, następnie po obecnej granicy między gminami Ciasna i Kochanowice, południową granicą stawów na północ od wsi Pawełki, po czym polnymi drogami do zachodniej granicy Parku.

Granica przedrozbiorowa na odcinku od Leśniczówki Cztery Kopy do ujścia Turzy do Liswarty była w okresie międzywojennym granicą między obdarzonym dużą autonomią Województwem Śląskim, a Województwem Kieleckim.

Oprócz wspomnianych dróg granicznych zachowały się związane z „obsługą” granicy budynki: komór celnych w Herbach (rosyjska – obecnie dom mieszkalny – il.46³ i pruska – obecnie budynek urzędu – il. 47), w Boronowie (obecnie dom mieszkalny – il. 12) i w Olszynie (obecnie plebania – il.75) oraz polskiego posterunku granicznego w Braszczoku (il. 16) i pruskiego w Niwkach k. Zborowskich (bez wartości zabytkowych).

3.3. Wyniki inwentaryzacji zasobów kulturowych

Zgodnie z zapisem art. 6 ust. 1 pkt. 1, *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r.* (z późniejszymi zmianami) ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania **zabytki nieruchome**, będące w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) działami architektury i budownictwa,
- d) działami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Ochronie podlegają również zabytki **ruchome i archeologiczne**, mogą podlegać również nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej (art. 6).

3.3.1. Archeologia

W ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) w granicach Parku zinwentaryzowano ok. 120 stanowisk archeologicznych, z tego 102 o ustalonej lokalizacji (wg stanu na czerwiec 2018 r.). Ze względu na sposób wykonania Zdjęcia (bezpośrednie oględziny powierzchni terenu) białą plamą w zakresie dokumentacji archeologicznej pozostają zwarte kompleksy leśne.

Tylko jedno stanowisko z terenu Parku – w Boronowie – wpisane jest do rejestru zabytków (w Rejestrze Zabytków woj. Śląskiego nr 259 - w tabeli nr 2 pod pozycją 96). Stanowisko to – gródek

³ Skrótom „il. XX „oznaczono ilustracje zamieszone w załączniku do Operatu

średniowieczny – zostało przebadane w latach 20. XX w. i w roku 1962 i obecnie brak jest śladów powierzchniowych.

W obszarze otuliny do rejestru wpisane są jeszcze dwa stanowiska położone w gminie Ciasna: Panoszków (dawniej opisany w AZP jako Wędzina) - gródek średniowieczny (w Rejestrze Zabytków nr 244) oraz Dzielna - średniowieczny gródek stożkowy (w Rejestrze Zabytków nr 273); na XVIII-i XIX-wiecznych mapach oznaczony, za miejscową tradycją, jako cmentarzysko („Begräbnis” - Wrede 1747) bądź jako szwedzkie okopy („Alte Schweden Schanze” - Uhrmesstischblatt 1827).

Pozostałe stanowiska to w większości pojedyncze ślady osadnictwa lub związane z obiektami produkcyjnymi, punkty osadnicze, rzadziej osady. Nie są na ogół zaznaczone przestrzennie. Wyjątkiem są stanowiska na miejscach związanych z działalnością górniczą – odkrywkowym lub szybkowym wydobywaniem rud metali bądź gliny – mające postać nierówności terenu lub mniejszych i większych zespołów kopców (w tabeli nr 2 poz. 6, 18, 19 i 30)

W granicach poszczególnych stanowisk napotkano w większości obiekty pochodzące z jednego okresu – dotyczy to 82 stanowisk, w tym 35 stanowisk z okresu średniowiecza (prawie wszystkie w stosunkowo ograniczonym przestrzennie rejonie Pawełek – Brzezinkowego – Świercza - Bogdali), 14 stanowisk z okresów przedśredniowiecznych, rozrzuconych dość równomiernie po całym obszarze, oraz 33 z okresu nowożytnego, również rozrzuconych po całym terenie Parku). Pochodzące z kilku okresów dziejowych znaleziska z pozostałych dwudziestu stanowisk są dość ubogie i są to na ogół pozostałości punktów osadniczych niepozwalających na sugerowanie ciągłości osadniczej.

Stanowiska archeologiczne wymienione w tabeli nr 2 oznaczone są w studiach uwarunkowań i planach miejscowych – zwykle z 40-metrową strefą obserwacji archeologicznej. Ponadto w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i Miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego Gminy Kochanowice wyznaczono jeden obszar ścisłej ochrony archeologicznej dla ochrony przebadanego cmentarzyska kultury łużyckiej oraz strefę obserwacji archeologicznej obejmującą tereny o znacznym nasyceniu stanowiskami (Pawełki) a w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Konopiska strefę obserwacji archeologicznej na obszarze o udokumentowanym występowaniu zabudowy, obecnie nieistniejącej (Korzonek).

Poza relikdami kopalni rudy inne stanowiska są niewidoczne w terenie.

Pełny wykaz znajdujących się w granicach Parku stanowisk archeologicznych, wraz z krótką charakterystyką zawiera tabela nr 2.

Tab. 2. Stanowiska archeologiczne w granicach PKLnGL

Nr na mapie	Miejscowość	Gmina	Nr obszaru AZP/nr stanowiska w granicach obszaru	Opis stanowiska (rodzaj, chronologia)
1	2	3	4	5
1	Kamińsko	Przystajń	86-44/22	osada otwarta, kultura łużycka, epoka brązu; osada otwarta, epoka kamienia; ślad osadnictwa, epoka brązu; ślad osadnictwa, mezolit
2	Kamińsko	Przystajń	86-44/23	ślad osadnictwa, pradziej

3	Kamińsko	Przystajń	86-44/21	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, okres nowożytny; ślad osadnictwa, okres nowożytny; ślad osadnictwa, pradzieje; ślad osadnictwa, wczesne średniowiecze
4	Kamińsko	Przystajń	86-44/20	osada otwarta, kultura łużycka, epoka brązu; osada otwarta, epoka kamienia
5	Kamińsko	Przystajń	86-44/19	śląd osadnictwa, kultura łużycka, epoka brązu
6	Panoszów	Ciasna	86-44/11	pole szybowe, okres nowożytny
7	Zborowskie	Ciasna	87-44/3	śląd osadnictwa (punkt produkcyjny), okres nowożytny
8	Zborowskie	Ciasna	87-44/4	śląd osadnictwa, okres wczesno nowożytny; punkt osadniczy, okres nowożytny; osada produkcyjna, okres nowożytny
9	Zborowskie	Ciasna	87-44/5	śląd osadnictwa, mezolit; punkt osadniczy, okres nowożytny
10	Zborowskie	Ciasna	87-44/6	osada, okres nowożytny
11	Zborowskie	Ciasna	87-44/7	śląd osadnictwa, epoka kamienia
12	Zborowskie	Ciasna	87-44/8	śląd osadnictwa, okres wczesno nowożytny; ślad osadnictwa, okres nowożytny
13	Zborowskie	Ciasna	87-44/9	osada, okres nowożytny
14	Zborowskie	Ciasna	87-44/10	śląd osadnictwa, epoka kamienia
15	Zborowskie	Ciasna	87-44/11	osada, okres wczesno nowożytny; osada, okres nowożytny
16	Zborowskie	Ciasna	87-44/12	punkt osadniczy (związany z produkcją ceramiczną), okres nowożytny
17	Zborowskie	Ciasna	87-44/13	śląd osadnictwa, okres wczesno nowożytny; ślad osadnictwa, okres nowożytny
18	Zborowskie	Ciasna	87-44/14	śląd osadnictwa, okres nowożytny; miejsce eksploatacji surowca (kopalnia białej gliny dla potrzeb fabryki fajek)
19	Zborowskie	Ciasna	87-44/15	pole szybowe, okres nowożytny (2 zniwelowane szyby żelaza, wyrobisko)
20	Zborowskie	Ciasna	87-44/16	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, okres nowożytny
21	Zborowskie	Ciasna	87-44/17	osada, okres nowożytny
22	Zborowskie	Ciasna	87-44/18	punkt osadniczy, okres wczesno nowożytny
23	Zborowskie	Ciasna	87-44/19	punkt osadniczy, okres nowożytny
24	Zborowskie	Ciasna	87-44/20	śląd osadnictwa, epoka kamienia
25	Zborowskie	Ciasna	87-44/21	śląd osadnictwa, okres wczesno nowożytny; ślad osadnictwa, okres nowożytny
26	Zborowskie	Ciasna	87-44/22	śląd osadnictwa, okres wczesno nowożytny; ślad osadnictwa, okres nowożytny
27	Zborowskie	Ciasna	87-44/23	śląd osadnictwa, epoka kamienia, ślad osadnictwa, okres wczesno nowożytny

28	Zborowskie	Ciasna	87-44/24	punkt osadniczo-produkcyjny, okres nowożytny
29	Zborowskie	Ciasna	87-44/25	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, okres nowożytny
30	Zborowskie	Ciasna	87-44/26	pole szybowe, okres nowożytny
31	Zborowskie (Bogdala)	Ciasna	87-44/27	punkt osadniczy, okres wczesno nowożytny; punkt osadniczy okres nowożytny
32	Zborowskie (Bogdsala)	Ciasna	87-44/28	śląd osadnictwa, epoka kamienia; punkt osadniczy okres nowożytny
33	Ciasna	Ciasna	87-44/29	śląd osadnictwa, wczesne średniowiecze; punkt osadniczy, okres wczesno nowożytny; punkt osadniczy, okres nowożytny
34	Ciasna	Ciasna	87-44/30	śląd osadnictwa, okres nowożytny
35	Ciasna	Ciasna	87-44/31	śląd osadnictwa, ?
36	Ciasna	Ciasna	87-44/32	śląd osadnictwa, epoka kamienia
37	Ciasna	Ciasna	87-44/33	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, pradzieje (epoka brązu?); ślad osadnictwa, okres nowożytny
38	Ciasna	Ciasna	87-44/34	śląd osadnictwa, okres wczesno nowożytny
39	Molna	Ciasna	87-44/35	punkt osadniczo-produkcyjny, okres nowożytny
40	Molna	Ciasna	87-44/36	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, okres nowożytny
41	Molna	Ciasna	87-44/37	śląd osadnictwa, epoka kamienia
42	Molna	Ciasna	87-44/39	punkt osadniczy, okres nowożytny
43	Molna	Ciasna	87-44/42	punkt osadniczy, okres wczesno nowożytny; punkt osadniczy, okres nowożytny
44	Molna	Ciasna	87-44/43	punkt osadniczy?, okres nowożytny
45	Molna	Ciasna	87-44/44	śląd osadnictwa, epoka kamienia
46	Molna	Ciasna	87-44/45	śląd osadnictwa, okres nowożytny
47	Molna	Ciasna	87-44/46	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, pradzieje (epoka wczesnego brązu?)
48	Kamińsko	Przystajń	87-44/51	punkt osadniczy, okres nowożytny
49	Kamińsko	Przystajń	87-44/52	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, pradzieje (kultura łużycka?); ślad osadnictwa, okres wczesno nowożytny
50	Kamińsko	Przystajń	87-44/53	śląd osadnictwa, epoka kamienia
51	Kamińsko	Przystajń	87-44/54	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, kultura łużycka
52	Łębki	Herby	87-45/4	śląd osadnictwa, średniowiecze
53	Łębki	Herby	87-45/5	osada, okres nowożytny
54	Stasiowe	Ciasna	87-45/3	śląd osadnictwa, epoka kamienia

55	Ciasna	Ciasna	88-44/30	osada, średniowiecze
56	Ciasna	Ciasna	88-44/31	osada, średniowiecze
57	Ciasna	Ciasna	88-44/32	osada, średniowiecze
58	Ciasna	Ciasna	88-44/33	śląd osadnictwa, średniowiecze
59	Ciasna	Ciasna	88-44/34	osada, średniowiecze
60	Glinica	Ciasna	88-44/37	osada, średniowiecze
61	Glinica	Ciasna	88-44/38	osada, średniowiecze
62	Glinica	Ciasna	88-44/39	osada, średniowiecze
63	Szklarnia	Kochanowice	88-44/58	osada, średniowiecze
64	Pawełki	Kochanowice	88-44/2	osada otwarta, późne średniowiecze
65	Pawełki	Kochanowice	88-44/3	śląd osadnictwa, późne średniowiecze
66	Pawełki	Kochanowice	88-44/4	śląd osadnictwa, późne średniowiecze
67	Brzezinkowe	Ciasna	88-44/5	śląd osadnictwa, późne średniowiecze
68	Brzezinkowe	Ciasna	88-44/7	osada otwarta, późne średniowiecze
69	Pawełki	Kochanowice	88-44/6	osada otwarta, późne średniowiecze
70	Pawełki	Kochanowice	88-44/9	cmentarzysko płaskie birytualne, kultura łużycka, okres halszacki*
71	Pawełki	Kochanowice	88-44/10	osada, kultura łużycka, okres halszacki; śląd osadnictwa, średniowiecze
72	Pawełki	Kochanowice	88-44/11	osada, średniowiecze
73	Pawełki	Kochanowice	88-44/12	śląd osadnictwa, pradzieje; osada, średniowiecze
74	Pawełki	Kochanowice	88-44/13	śląd osadnictwa, pradzieje; osada, średniowiecze
75	Pawełki	Kochanowice	88-44/14	śląd osadnictwa, średniowiecze
76	Pawełki	Kochanowice	88-44/15	śląd osadnictwa, średniowiecze
77	Pawełki	Kochanowice	88-44/16	śląd osadnictwa, średniowiecze
78	Pawełki	Kochanowice	88-44/17	osada, średniowiecze
79	Pawełki	Kochanowice	88-44/18	osada, średniowiecze
80	Pawełki	Kochanowice	88-44/19	osada, średniowiecze
81	Pawełki	Kochanowice	88-44/20	śląd osadnictwa, średniowiecze
82	Pawełki	Kochanowice	88-44/21	śląd osadnictwa, średniowiecze
83	Pawełki	Kochanowice	88-44/22	śląd osadnictwa, średniowiecze
84	Pawełki	Kochanowice	88-44/23	śląd osadnictwa, średniowiecze
85	Pawełki	Kochanowice	88-44/24	osada, średniowiecze
86	Pawełki	Kochanowice	88-44/25	śląd osadnictwa, średniowiecze

87	Pawełki	Kochanowice	88-44/26	osada, średniowiecze
88	Pawełki	Kochanowice	88-44/27	śląd osadnictwa, średniowiecze
89	Pawełki	Kochanowice	88-44/28	
90	Chwostek	Herby	88-45/10	śląd osadnictwa, okres nowożytny
91	Lisów	Herby	88-45/8	osada, okres nowożytny
92	Lubockie	Kochanowice	88-45/9	osada, okres nowożytny
93	Kochanowice	Kochanowice	89-45/4	śląd osadnictwa, okres nowożytny
94	Kochanowice	Kochanowice	89-45/5	śląd osadnictwa, średniowiecze; ślad osadnictwa, okres nowożytny
95	Harbułtowice	Kochanowice	89-45/6	śląd osadnictwa, okres nowożytny
96	Boronów	Boronów	89-46/4	grodzisko, średniowiecze, wpisane do rejestru zabytków woj. Śląskiego (w rejestrze nr 259)
97	Boronów	Herby	89-46/10	osada, średniowiecze
98	Kalina	Herby	88-46/5	śląd osadnictwa, okres nowożytny
99	Olszyna	Herby	88-46/4	śląd osadnictwa, średniowiecze; osada, okres nowożytny
100	Olszyna	Herby	88-46/3	śląd osadnictwa, okres nowożytny
101	Olszyna	Herby	88-46/2	śląd osadnictwa, epoka kamienia; ślad osadnictwa, okres nowożytny
102	Olszyna	Herby	88-46/1	śląd osadnictwa, pradziej; ślad osadnictwa, okres nowożytny
103	Korzonek	Konopiska	89-47/2	
104	Grojec	Boronów	90-47/1	

Objaśnienia: AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski

* badania ratownicze w l. 1995-97

Uwaga: w powyższym wykazie oraz na mapie walorów kulturowych nie oznaczono stanowisk o nieustalonej lokalizacji oraz zniszczonych

3.3.2. Układy przestrzenne i tradycyjna zabudowa wiejska

Układy przestrzenne

Sieć osadniczą Parku tworzy około 40-50 (w zależności od przyjętych kryteriów wydzielenia jednostek osadniczych jako odrębnych bytów) wsi różnej wielkości, położonych w dużym rozproszeniu, w 27 sołectwach⁴. Ze względu na uwarunkowania historyczne większość z nich znajduje się po stronie „śląskiej”. Po stronie dawnego Królestwa Polskiego znajduje się ich, w całości lub fragmencie, tylko 11:

- Aleksandria Pierwsza (częściowo) i Druga, Jamki (częściowo), Kowale, Korzonek (częściowo) i Leśniaki w gm. Konopiska,
- Trzepizury (częściowo) w gm. Blachownia,

⁴ W niniejszym rozdziale (podobnie jak w całym operacie) użyto nazw wsi i ich części w obecnym brzmieniu. Nazwy historyczne podano na końcu rozdziału

- Łebki, Pietrzaki i część zachodnia Herbów w gm. Herby,
- Kamińsko i Kluczno w gm. Przystajń.

W granicach Parku nie występują jednostki osadnicze o charakterze miejskim. Status miasta ma wprawdzie znajdująca się częściowo w otulinie Parku Blachownia, nie jest to jednak miejscowość o historycznym statusie miejskim i nie ma wykształconego typowo miejskiego układu przestrzennego. Jako miasto zaistniała formalnie po II wojnie światowej, kiedy do miejscowości Blachownia, istniejącej od XVI-XVII w. jako osada przyfabryczna, przyłączono administracyjnie sąsiadujące wsie Brzózka, Trzepizury, Ottonów, Gać, Błaszczyki, Malice i Ostrowy. Z nich tylko fragment wsi Trzepizury położony jest w Parku, a pozostała jej część oraz Gać, Malice i Błaszczyki znajdują się w granicach otuliny.

Interesującym przykładem jednostki osadniczej są Herby. Miejscowość nie miała nigdy nic wspólnego z rolnictwem i jest tworem powstałym z połączenia osad funkcjonujących przy przygranicznych komorach celnych. Jeszcze ok. 1880 r. zabudowa po obu stronach ograniczała się do kilku budynków bezpośrednio przy granicy. Obie części rozrosły się nieco na przełomie XIX-XX w., po doprowadzeniu do granicy z obu jej stron linii kolejowych. Zabudowa po stronie polskiej ograniczała się przy tym w zasadzie do obiektów kolejowych i związanych z obsługą granicy. Po stronie śląskiej/pruskiej rozwój był znaczniejszy – powstało wtedy, po obu stronach linii kolejowej po kilka – zachowanych do dziś – budynków mieszkalnych o miejskim charakterze (il. 38-41)

Obecny układ przestrzenny miejscowości jest wynikiem szybkiego rozwoju po utworzeniu w latach 20. i 30. XX w. znaczącego węzła kolejowego na skrzyżowaniu linii kielecko-opolskiej z nowo powstałą magistralą węglową Śląsk – Gdynia, powstania zakładów przemysłowych (m.in. dwa tartaki) i utworzenia po II wojnie olbrzymiego składowiska złomu. W szczytowym okresie (1980) miejscowość liczyła blisko 3 000 mieszkańców (obecnie – w 2017 r. – 2 400).

W okresie międzywojennym utrzymany został podział miejscowości na dwie odrębne jednostki mające wręcz inny system prawny – Herby Polskie (dawne Herby Ruskie) w woj. Kieleckim po stronie wschodniej i Herby Śląskie (dawne Preussisch Herby) w obdarzonym dużą autonomią woj. Śląskim. Po wojnie, od reformy administracji w początku lat 50, połączona już w jeden organizm miejscowość posiadała status osiedla (jednostki administracyjnej niemającej charakteru wiejskiego ale też niespełniającej wymogów umożliwiających zaliczenie jej do miast). Po reformie 1972 roku, w związku z likwidacją szczebla osiedla miejscowość została zaliczona do wsi.

Największą jednostką osadniczą w granicach Parku jest Boronów, liczący obecnie blisko 2 800. mieszkańców.

Innymi dużymi miejscowościami są Aleksandria (Pierwsza i Druga łącznie 2130 mieszkańców), Kochanowice (1940), Lisów (1750), Zborowskie (1080), Olszyna (670).

Pozostałe wsie są miejscowościami niewielkimi (poniżej 400 mieszkańców). Kilka z nich liczy zaledwie 100-150 mieszkańców a odosobnione przysiółki – dawne odrębne wsie – nawet tylko po kilkunastu-kilkudziesięciu mieszkańców. Skrajnym przykładem jest Turza w gm. Herby, licząca kilkanaście domów o charakterze letniskowym ale tylko jeden typowo mieszkalny, z jednym zameldowanym mieszkańcem.

Większość miejscowości posiada obecnie układy znacznie rozbudowane w stosunku do pierwotnych.

Wsie po „śląskiej” stronie mają na ogół w swych najstarszych częściach układy przestrzenne zachowane od średniowiecza lub rozrostu z osad przyfabrycznych w XVIII w. Osady posiadające charakter rolniczy zakładane były w układzie niwowym, z zabudową skupioną i rozwijającą się w

granicach niwy osadniczej, najczęściej w postaci ulicówek i rzędówek. Wsie wielodrożne (Boronów, Zborowskie) powstały ze scalenia wcześniejszych odrębnych prostych układów.

Nieregularny lub rozproszony układ zabudowy ma znacząca część miejscowości rozwiniętych z osad przy zakładach przemysłowych (Hadra, Mochala, Chwostek, Braszczok, Tanina) lub powstałych w wyniku chaotycznego osadnictwa rolniczego, czasem także rozwijającego się przy zakładach przemysłowych (Pawełki, Lubockie). Jest wśród nich też przykład wsi powstałej przy zakładach przemysłowych o pierwotnym układzie placowym (Lisów).

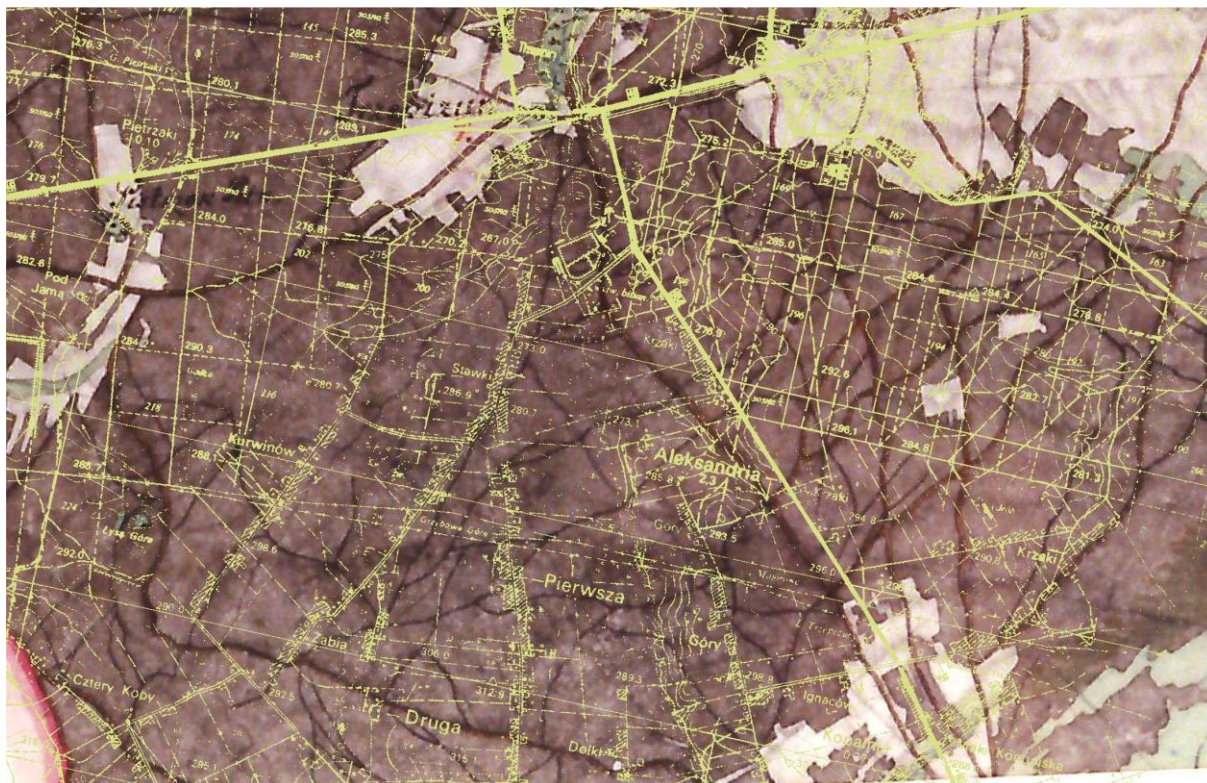
Odrębną kategorią są wsie, lub części wsi o charakterze rzędówki „jednostronnej”, powstałe w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej prowadzonej przez Królestwo Prus w latach 1750-1800: Łysa Góra-Zumpy (pod nazwą Colonie Dürrenberg, na miejscu wcześniejszego osadnictwa), Dębowa Góra (Col. Neuhoff), Niwy (Niewen), Kieszki (Neu Hadra, obecnie część wsi Hadra), Kolonia Lisów (Col. Liebsdorf).

Często elementem układu przestrzennego miejscowości był dwór z zabudowaniami gospodarczymi (Cieszowa, Zborowskie, Boronów, Olszyna), folwark (Grojec, Bogdalla, Harbułtowice, Braszczok, Szklarnia) lub oba założenia (Kochanowice), przylegające bezpośrednio do zabudowy wiejskiej (najczęściej) lub pozostające pierwotnie w pewnym oddaleniu (dwór w Olszynie, folwark Bizycja w Kochanowicach).

Istotnymi elementami w zagospodarowaniu przestrzennym były też odosobnione folwarki (Doły - na zachód i Wirobiska na pn.-zach. od Boronowa, Sandvorwerk na pn. od Lisowa, Bulinski i Carlshof między Boronowem a Cieszową – wszystkie obecnie nieistniejące) oraz karczmy, również obecnie nieistniejące – Śledziona w lesie na pn. od Kochanowic, w Herbach po obu stronach granicy i inne.

Wsie po stronie „polskiej” to łańcuchówki/rzędówki założone po uwłaszczeniu z 1864 r., po likwidacji istniejących wcześniej zwartych osad (Jamki, Korzonek-Leśniaki) lub rozwinięte z wcześniej istniejących niewielkich przysiółków (Łebki, Kamińsko, Kluczno).

Wsie Aleksandria i Kopalnia powstały na terenach wykarczowanych w XIX-XX w. (Na mapie von Brodowskiego z lat 1796-1800 i na topograficznej mapie Królestwa Polskiego z 1839 r. cały teren obecnej Aleksandrii i Kopalni jest zwartym kompleksem leśnym z pojedynczymi zabudowaniami – natomiast na mapie WIG z lat 30. XX w. naniesionych jest już ponad 200 domów/zagród w Aleksandrii, ok. 50 w Kopalni oraz dwa folwarki). Nie zachowały się źródła, na podstawie których można by odtworzyć proces powstania wsi, jednak układ dróg wskazywałby nie na spontaniczny rozwój, lecz na jednorazowe zaplanowanie układu przestrzennego, a później jedynie stopniowe wypełnianie go zabudową (por. Ryc. 3).



Ryc. 3. Aleksandria i Kopalnia. Mapa współczesna na tle mapy von Brodowskiego z lat 1796-1806 (kolor brązowy - lasy)

Rozwój wybranych miejscowości

BORONÓW

Wieś wspomniana po raz pierwszy w 1270 r, ale niewątpliwie znacznie starsza. Rozwijała się w widłach Leńcy i Liswarty jako kompleks kilku sąsiadujących zespołów zabudowy o własnych nazwach: Hajduki, Piasek, Siodłoki, Zamoście, tworząc ostatecznie wieś wielodrożną. Części o nazwach Smolny Piec, Siudejka, Królicza Górka powstały po II wojnie światowej.

Wieś w XVI w. należała do zamkowych dóbr lublinieckich. Oczynszowanych było wtedy 17 gospodarzy oraz dwóch sołtysów, posiadających łącznie 38 łanów, tj. ok. 500 ha gruntów, Czynnem obłożone były także stawy – co najmniej trzy – oraz młyn i kuźnica. Ta ostatnia musiała być spora oraz przynależały do niej znaczne obszary łąk, gdyż tylko w formie czynszu właściciel był zobowiązany dostarczyć co rok łącznie 16 wozów żelaza (wg ówczesnych miar 1 wóz żelaza równał się mniej więcej jednemu cetnarowi tj. ok. 50 kg) i 15 fur siana rocznie.

W centralnej części wsi, na wrzynającym się w staw półwyspie w roku 1611 wzniesiono staraniem ówczesnego właściciela - hrabiego Aleksandra Edwarda Dzierżanowskiego - drewniany kościół. Jest on wyjątkowym przykładem w grupie kościołów drewnianych z tego terenu ze względu na formę – zbudowany na planie greckiego krzyża w przeciwieństwie do prostych układów pozostałych kościołów (il. 2-4, 14).

W roku 1747 właścicielem był hrabia von Kotuliński. Wieś liczyła wtedy 60 gospodarstw, w tym 8 pełnorolnych, posiadających w sumie 11 koni oraz 52 zagrodnicze i komornicze. W zachodniej części

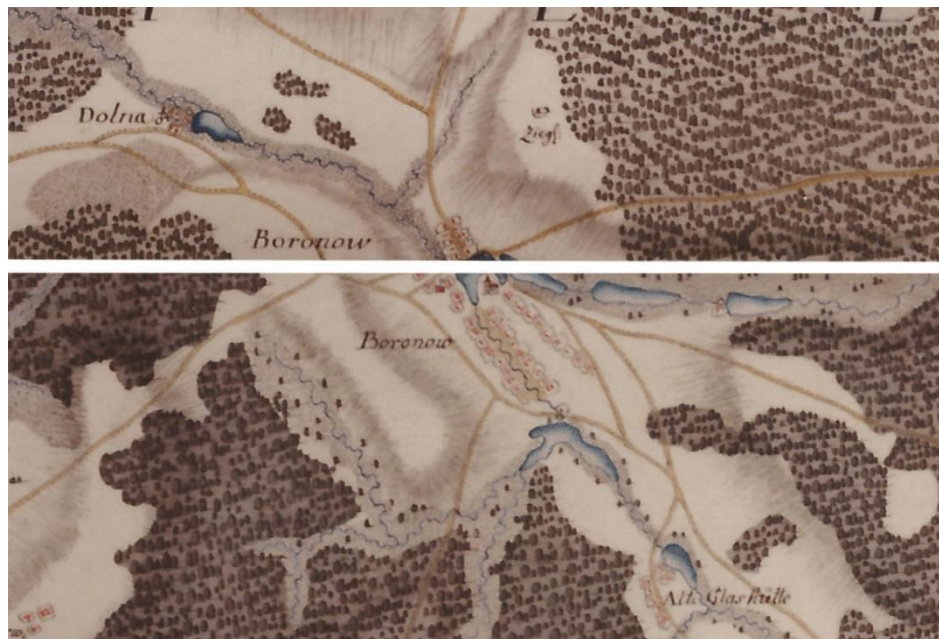
wsi zlokalizowany był dwór i duży kompleks zabudowań folwarku, później także – pomiędzy nimi a Liswartą – duża owczarnia. Przy dworze znajdowały się jeszcze czworaki.

Od 1805 r. dobra boronowskie przeszły na własność rodziny książęcej Hohenloe-Indelfingen, mającej główną siedzibę w sąsiednim Koszęcinie i w ich posiadaniu pozostawały do 1945 r. W lasach na południe od wsi w rejonie dzisiejszej leśniczówki Cielec (wówczas „Oberförsterei” – nadleśnictwo) jeszcze przed rokiem 1827 na powierzchni ok. 300 ha urządzony został zwierzyniec – wydzielony i odpowiednio zagospodarowany teren polowań. Do tego celu została też założona hodowla dzików, danieli oraz bażantarnia (ta ostatnia na terenie wsi Cieszowa). Do neogotyckiego dworu myśliwskiego, położonego obok leśniczówki, a rozszabrowanego i całkowicie rozebranego po 1945 r. prowadziła z Boronowa wysadzana lipami i dębami, częściowo zachowana do dziś aleja.

Z całego kompleksu dworskiego zachowały się budynki folwarczne – spichlerz, stodoła i obora – wszystkie przebudowane w mniejszym lub większym stopniu i pełniące obecnie różne funkcje bez związku z pierwotnym przeznaczeniem. Jeden z czworaków został rozebrany ok. 2010 r., inny przebudowano całkowicie zacierając pierwotną formę. Dwór i owczarnia nie istniały już wcześniej.

Około roku 1840 Boronów liczył prawie 1800 mieszkańców.

W Boronowie na przestrzeni stuleci zlokalizowanych było wiele zakładów przemysłowych. Na dużym stawie na południowy wschód od wsi znajdował się tartak – przestał być użytkowany przed rokiem 1880. Zachowała się wysoka grobla czołowa, kształt stawu powtarzają zachowane granice działek ewidencyjnych. Również w tym samym czasie zakończył działalność młyn zwany w różnych okresach Kotara, Ortenburger, usytuowany ok. 1 km na wschód od centrum wsi na stawie na Leńcy – dopływie Liswarty. Istnienie kuźnicy w centrum Boronowa można wnioskować z zamieszczonej na mapach XVIII-wiecznych nazwy stawu opływającego kościół i cmentarz („Hammer-Teich”) – chociaż na mapie von Wrede'go zakład zaznaczony jest jak młyn. We wsi funkcjonowała także przez blisko 200 lat (być może z przerwami) cegielnia położona na północ od miejscowości. Oprócz kościoła, wpisanego do rejestru zabytków oraz wspomnianych obiektów podworskich we wsi zachowały się obiekty wpisane do ewidencji zabytków, tj. kapliczki: św. Barbary – drewniana, z roku 1740, przeniesiona ze wsi Zumpy i ustawiona w centrum wsi (il. 8-9), Serca Jezusowego, murowana, z pocz. XX w., zlokalizowana na końcu Siodłoków oraz św. Jana Nepomucena, drewniana, obok kościoła (il. 6-7), następnie kilka obiektów z okresu boomu budowlanego lat 1900-1910: komora celna (il. 12), zespół szkoły (il. 13), dom mieszkalny, ponadto z okresu międzywojennego trzy domy murowane i zespół stacji kolejowej na zbudowanej w latach 20. XX w. magistrali węglowej Śląsk-Gdynia. Co ciekawe – wg informacji mieszkańców – dachówki do krycia dachów (tzw. „bunclówki”), nawet jeszcze w okresie międzywojennym pochodziły z Bolesławca (Bunzlau) na Dolnym Śląsku. Istniejące jeszcze na przełomie XX-XXI w. trzy domy drewniane o charakterystycznej formie zostały w ciągu kilku kolejnych lat rozebrane.



Ryc. 4. Boronów – stan w roku 1747 (Christian von Wrede)

Widoczne części wsi: Siodłoki (największa – po obu stronach Liswarty), Piasek (na północ od stawu) Hajduki (na pn. od Siodłoków). Na półwyspie na stawie kościół, przy ujściu stawu do Liswarty - kuźnica. Na północ i wschód od tego stawu trzy kolejne na dopływie Liswarty – Leńcy, na ostatnim z nich – młyn, znany później jako młyn Kotara. W części zachodniej oznaczony dwór (także na mapie Wielanda z 1736 r.). Na południe od wsi duży staw z młynem (także u Wielanda). Na późniejszych mapach obiekt oznaczony jest jako tartak – być może także już w 1747 r. pełnił tę funkcję). Na północ od wsi – cegielnia.



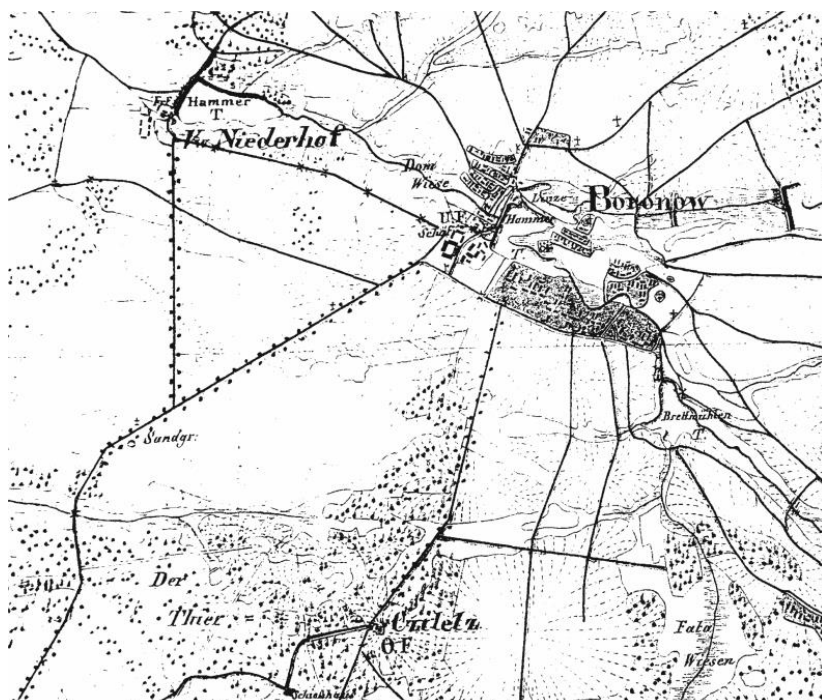
Ryc. 5. Boronów ok. roku 1781 (Friedrich Graf von Schmettau)

Widoczne części wsi: Siodłoki, Piasek z kaplicą na końcu zabudowy i Hajduki. Na półwyspie na stawie kościół, trzy stawy na Leńcy. Mapa ogólnie mało czytelna.



Ryc. 6. Boronów ok. roku 1796 („Mapa pogranicza” – **Oberst** .von Maissenbaitz)

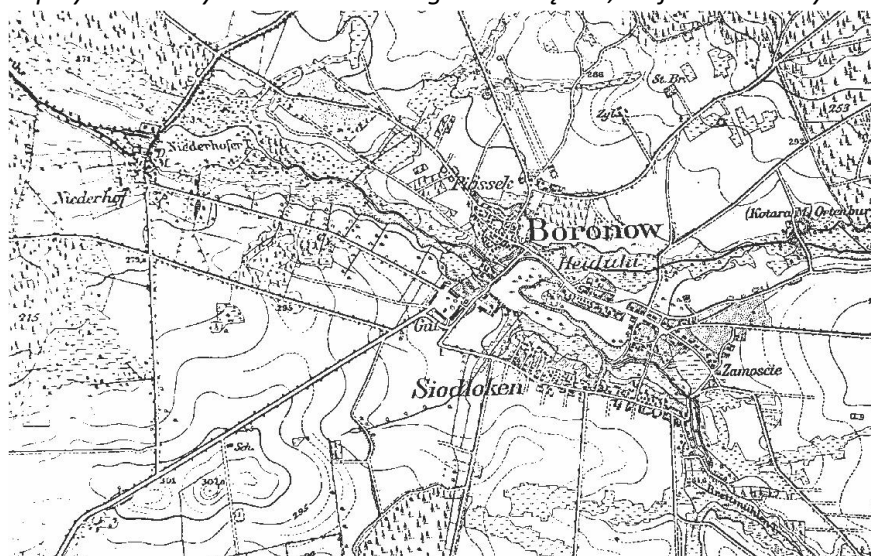
Widoczne wszystkie wcześniejsze części wsi. Na półwyspie na stawie kościół. Na Leńcy dwa stawy i grobla po trzecim; na najbardziej oddalonym od wsi – młyn. Kuźnica na stawie „przykościelnym” Obok po obu stronach drogi zabudowania dworskie. Młyn (tartak?) na dużym stawie na Liswarcie powyżej wsi. Kilka mniejszych stawów na Liswarcie i dopływach. Staw z kuźnicą w przysiółku Doły („Nieder oder Dolner Hammer”). Mapa niedokończona – brak opisów poza nazwami wsi.



Ryc. 7. Boronów ok. roku 1825 („Uhrmesstischblatt”)

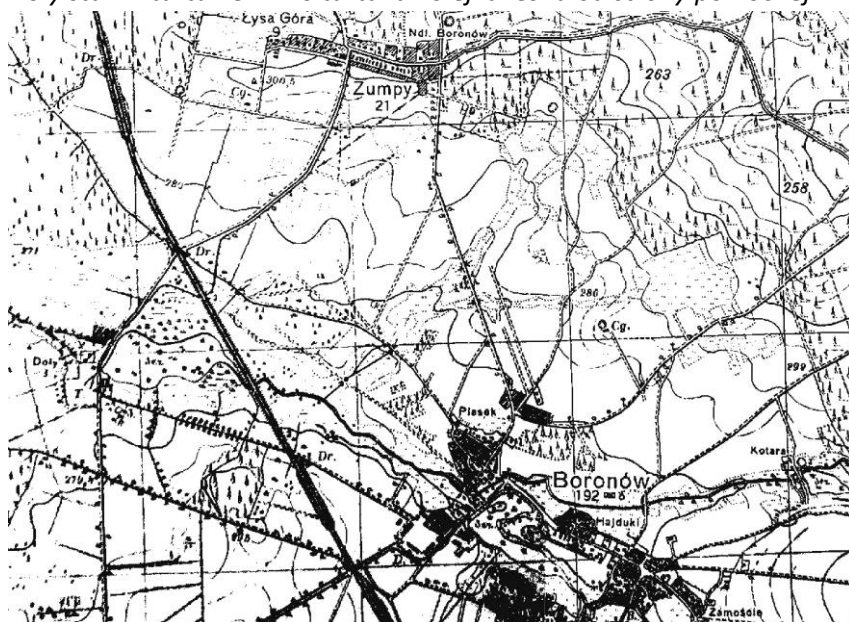
Widoczne wszystkie wcześniejsze części wsi. Na półwyspie na stawie kościół z cmentarzem. Na stawie na Leńcy – młyn. Kuźnica na stawie „przykościelnym”. W zbudowaniach dworskich owczarnia i leśniczówka Tartak na stawie powyżej wsi. Na zachód od wsi, przy drodze do Koszęcina – piaskarnia.

Na południe od wsi zwierzyniec („Der Thier=Garten”) i nadleśnictwo. Staw z kuźnicą oraz folwark w przysiółku Doły. Zadrzewione drogi do Koszęcina, do folwarku Doły i do Cielca.



Ryc. 8. Boronów ok. roku 1884 („Messtischblatt”)

Istnieje młyn na stawie na Leńcy. Cegielnia i kamieniołom na północ od wsi. Osuszone stawy na Leńcy, poza młyńskim, i tartaczny na Liswarcie. Nie istnieje kuźnica i owczarnia w centrum wsi. W przysiółku Doły staw z tartakiem. Do tartaku kolejka leśna od strony północnej.



Ryc. 9. Boronów ok. roku 1935 (Mapa WIG)

Cegielnia na północ od wsi. Linia kolejowa pomiędzy wsią a przysiółkiem Doły. W przysiółku Doły staw z tartakiem. Kolejka leśna do tartaku przebudowana na skrzyżowaniu z linią kolejową. Zadrzewiony system dróg majątku Koszęcin (Koszęcin – Boronów, Boronów – Doły, Koszęcin – Doły, Doły – Cieszowa) oraz droga przez Zumpy do Olszyny.

KOCHANOWICE

Wieś wzmiankowana w 1348 r. W 1508 r. należała do Jana Krczana. W 1574 należała w części („w połowie”) do dóbr zamkowych lublinieckich, w części zaś do Mikulusza Wirbskiego. (W rodzinie

Wirbskich wieś – lub jej część – była co najmniej od 1519 r.) Wymienione są w tymże roku 3 kuźnice, również należące w częściach do dóbr zamkowych i Wirbskich: Camina (Tanina), Ryczywolka (ob. Chwostek), Liss (Lisów). W części zamkowej opodatkowanych było 14 łanów tj. ok. 180 ha, mniej więcej drugie tyle w części Wirbskich oraz jeszcze kilka łanów przy kuźnicach.

W 1747 r. wieś rozciągnięta była wzdłuż drogi (obecna ul. Wiejska), od północy zamykały ją zabudowania dworskie. Poza zwartą zabudowę istniał przysiółek Swaciok (na mapie bez nazwy) oraz zabudowania przy młynie poniżej wsi. Wieś nie miała w tym czasie kościoła, Właścicielem był von Garnier, we wsi było dziesięciu gospodarzy, posiadających sześć koni oraz szesnastu zagrodników i komorników. Można przyjąć, że razem wieś miała ok. 160-180 mieszkańców. Około roku 1780 pojawia się na mapach folwark Bizyja na wschód od założenia dworskiego. Po licznych (czasem nawet dwukrotnych w ciągu roku) zmianach właścicieli w II połowie XVIII w. majątek kochanowicki przeszedł ostatecznie na własność rodziny von Aulock, w rękach której pozostawał do 1928 r., w którym dobra zostały odsprzedane Skarbowi Państwa. W tym czasie, na miejscu wcześniejszych, powstały rozległe zabudowania gospodarcze, założone na planie prostokąta, z dwoma wjazdami od strony wsi – północnym, nad stawem i południowym, pomiędzy pałacem a dużą oborą. (Po śladzie tego wjazdu została później poprowadzona obecna ul. Szkolna). Razem z pozostałymi zabudowaniami powstał pałac w skromnej klasycystycznej formie (il. 53), z charakterystycznym dla Śląska ogrodem ozdobno-użytkowym wewnątrz założenia oraz kapliczką nad stawem.

W połowie XIX w. (1843) na terenie sąsiadującym od południa z założeniem dworskim wybudowany został kościół parafialny (il. 57-58) oraz założony cmentarz grzebalny. Obok kościoła stanął piętrowy budynek plebanii (il. 57), przebudowany następnie ok. 1900 r., a przy cmentarzu kaplica grobowa właścicieli – obecnie przedpogrzebowa i kostnica (il. 59-60). (Wszystkie obiekty zachowane).

Sama wieś pozostawała jeszcze przez dłuższy czas w niezmienionej formie, dopiero wybudowanie linii kolejowej do Herbów w końcu XIX w. oraz ogólny boom budowlany mający miejsce w Prusach w latach 1900-1910 spowodował większy rozwój. Wtedy powstał budynek stacji kolejowej (il.61) oraz nowe zabudowania w folwarku Bizyja (zachowane) obecnie całkowicie przebudowane) a zabudowa wsi zaczęła się rozwijać wzdłuż prowadzącej do stacji drogi (obecna ul. Dworcowa) oraz wzdłuż dróg na północ, zachód i wschód od założenia dworskiego, przekształcając się z ulicówki w wieś wielodrożną. W tym czasie powstało wiele budynków o charakterystycznej architekturze z surowej cegły, z których większość przetrwała do dziś, ale po licznych przebudowach zatraciły pierwotny charakter.

Dalszy rozwój wsi nastąpił po II wojnie światowej. Wtedy to zabudowany został w większości teren pomiędzy ulicami Dworcową i Wolności oraz sama ul. Wolności i drogi w kierunku Ostrowa, Lubockich i Częstochowy.

W latach 70. XX w. powstała po północnej stronie zabudowy tzw. mała obwodnica, wyprowadzająca ze wsi ruch tranzytowy na trasie Częstochowa – Lubliniec a na południe od torów kolejowych wybudowany został duży elewator zbożowy z towarzyszącymi obiektami i budynkami mieszkalnymi.

Pałac Aulocków po 1928 r. został zaadaptowany dla potrzeb szkoły podstawowej, którą to funkcję pełni do dziś. Z dworskich zabudowań, poza pałacem, przetrwał spichlerz (wpisany do rejestru zabytków – il.55)), niewielki budynek mieszkalny (tzw. inspektorówka – il. 54) nad stawem po północnej stronie oraz fragmenty bramy „północnej”(rozebrany w 2019 r przy okazji przebudowy ul. Wiejskiej). Dworska obora, zamykająca założenie od strony południowej została wyburzona ok. 2010 r., inne budynki już wcześniej. Ogród „wewnętrzny” nie zachował się (w tym miejscu jest obecnie boisko szkolne), natomiast z pierwotnego założenia zieleni między pałacem a drogą

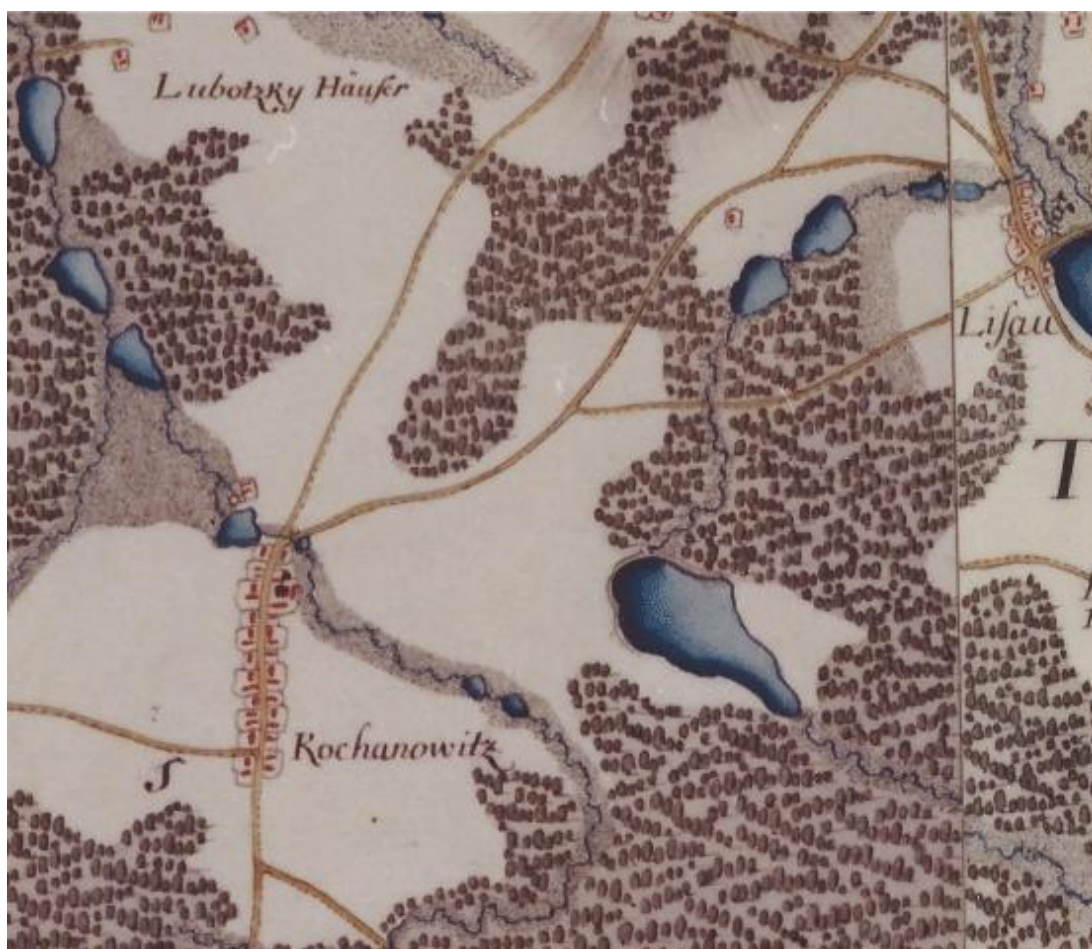
pozostały pojedyncze drzewa. Zachowały się dwie charakterystyczne kapliczki z połowy XIX w. położone po dwóch stronach drogi w miejscu dawnego wjazdu do miejscowości (il. 97).

W Swacioku na skrzyżowaniu dróg od XIX w. ustawiony był charakterystyczny krzyż z postacią Chrystusa wyciętą z blachy. W pocz. XXI w. został nieudolnie odnowiony a obok usytuowano pokraczną kapliczkę z kabiny koparki.

W XIX w. (przed rokiem 1883) wytyczona została i zrealizowana nowa – prosta – droga z Kochanowic do Lisowa (i dalej do Herbów). Dotychczasowa, tzw. napoleońska, biegła przez Swaciok.

Przepływający przez wieś Potok Kochanowicki wykorzystywany był do zasilania szeregu stawów, służących zarówno hodowli ryb i jako rezerwar wody napędzającej młyny. W roku 1747 i 1781 takich mniejszych i większych stawów było sześć lub siedem. Poza jednym (powyżej wsi) wszystkie w mniej lub bardziej zmienionym kształcie przetrwały do dziś. Na dwu z nich – jednym bezpośrednio poniżej wsi i drugim już właściwie na terenie obecnej wsi Lubockie – funkcjonowały młyny. Większe stawy znajdowały się na wschód od wsi – na bezimiennym potoku wpadającym bezpośrednio do Liswarty poniżej Lisowa. Były to: staw Karwin (od niego wzięta nazwę ulica Karwieńca) – o powierzchni kilkudziesięciu hektarów i nieco mniejszy staw Czechowiec. Pierwszy z nich został osuszony pod koniec XIX w., drugi wcześniej, w związku z realizacją wspomnianej drogi do Lisowa.

Na tym samym potoku były jeszcze, w rejonie Swacioka dwa lub trzy stawy, również dziś nieistniejące. Po dwóch z nich zachowały się groble czołowe.



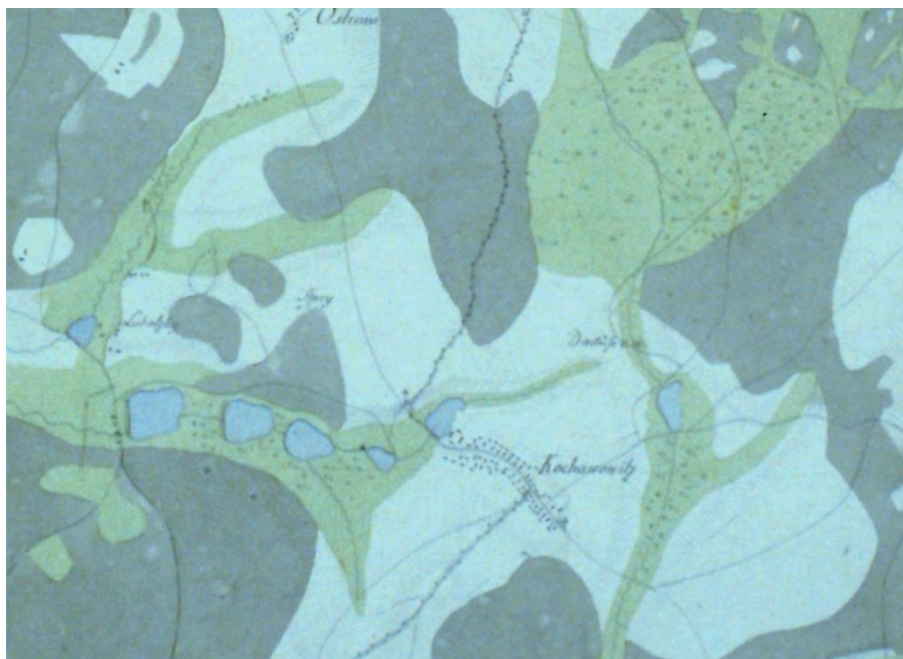
Ryc. 10. Kochanowice – stan w roku 1747 (Christian von Wrede)

Widoczne zabudowania wsi wzdłuż jednej ulicy, w północnej części wsi zabudowania dworskie. Na południe i północ od wsi ciąg stawów na Potoku Kochanowickim, na pierwszym poniżej wsi – młyn z towarzyszącymi zabudowaniami. Na wschód od wsi duży staw – Karwin. Przy drodze do Lisowa pojedyncze zabudowania – przysiółek Swaciok, na południe od niego ciąg stawów.



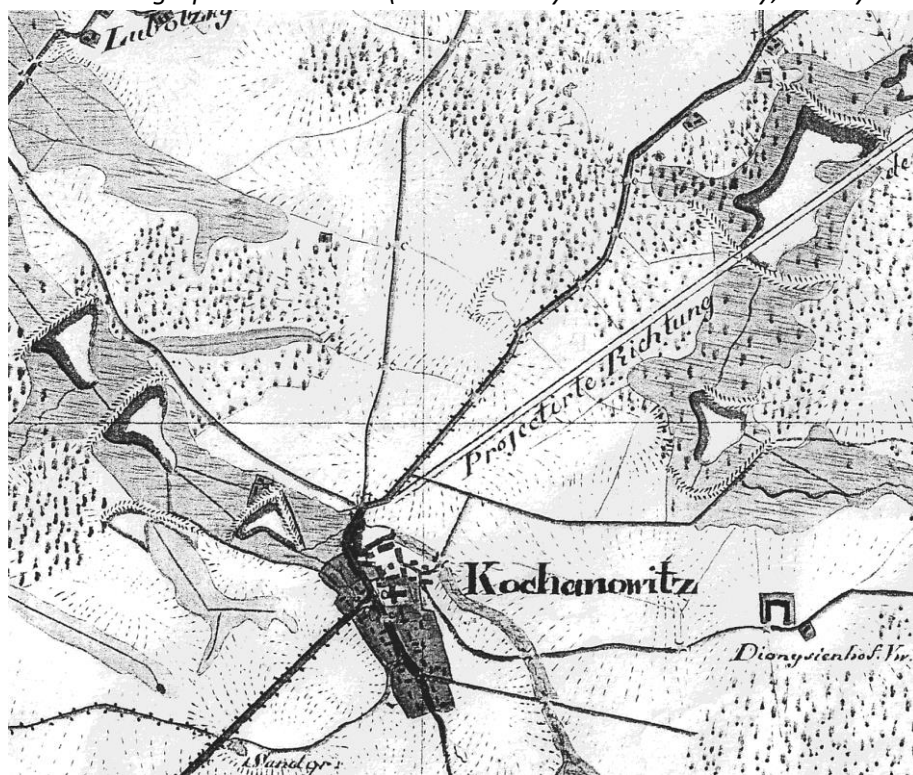
Ryc. 11. Kochanowice – stan ok. roku 1781 (Friedrich Graf von Schmettau)

Zabudowania wsi wzdłuż jednej ulicy bez zmian, w północnej części wsi zabudowania dworskie. We wsi dwie kapliczki. Na stawie poniżej wsi i czwartym kolejnym młyny. Na wschód od wsi folwark Biser (Bizyja). Między wsią i Ostrowem grupa zabudowań (Kolorem szarym oznaczone lasy).



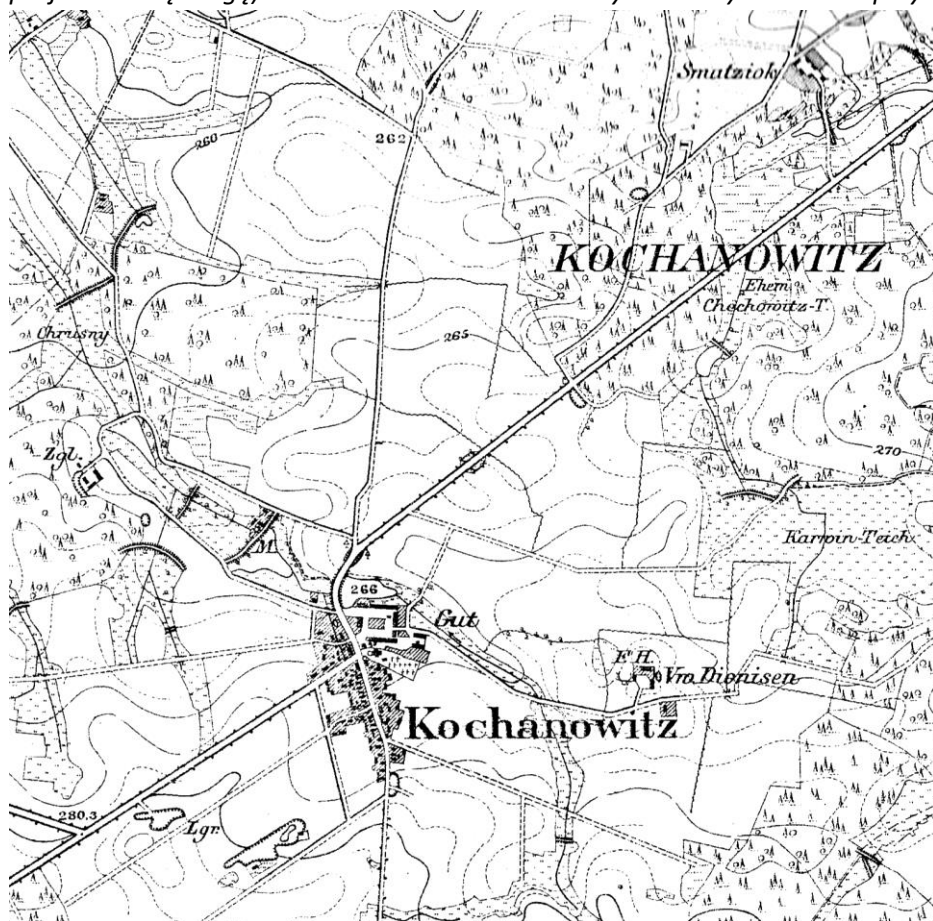
Ryc. 12. Kochanowice – stan ok. roku 1796 („Mapa pogranicza” - Oberst von Maissenbaitz)

Zabudowania wsi wzdłuż jednej ulicy (obecna ul. Wiejska) – w północnej części wsi zabudowania dworskie, nie ma jeszcze kościoła. Kapliczka w rejonie obecnego skrzyżowania ulic Częstochowskiej i Ostrowskiej. Ciąg stawów na Potoku Kochanowickim. Staw na wschód od wsi. Młyny jak w roku 1781. Na wschód od wsi folwark (D. Biser, ob. nazwa mało czytelna być może Dionisien). Między wsią i Ostrowem grupa zabudowań. (Kolorem szarym oznaczone lasy, zielonym - łąki).



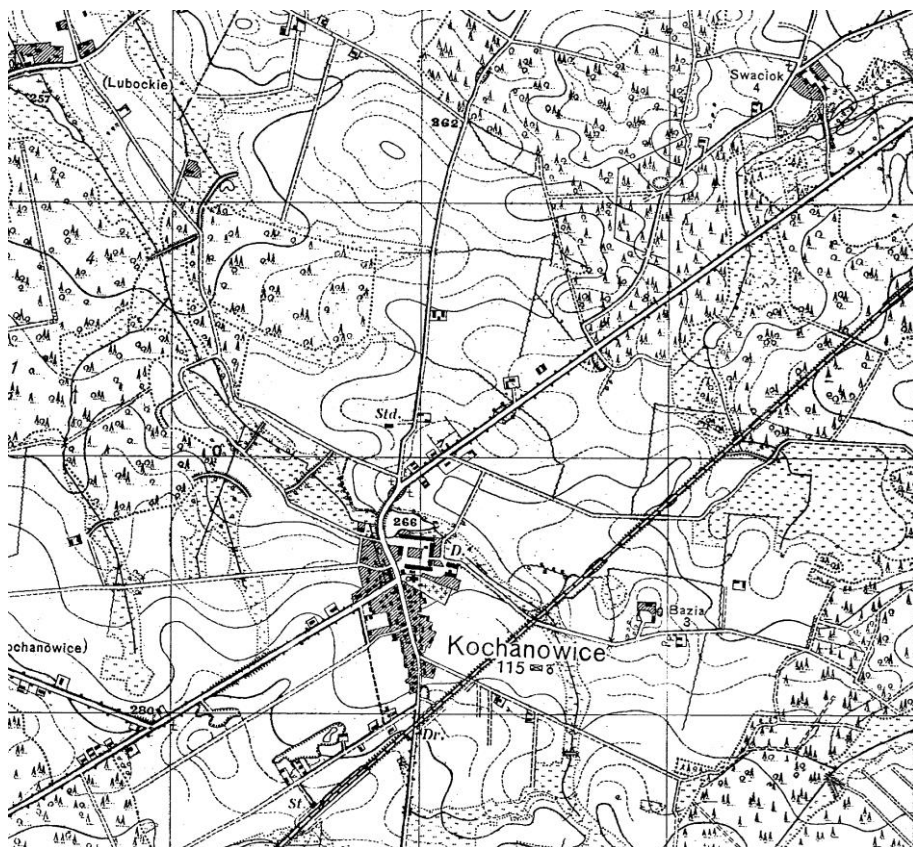
Ryc. 13. Kochanowice – stan ok. roku 1828 („Uhrmesstischblatt”)

Kościół przy zabudowaniach dworskich. Wytoczona nowa droga w kierunku Lisowa. Na pn. od folwarku Dionysienhof (Bizyja) - staw Karwin oraz staw Czechowiec na pn. od niego (przecięty przez projektowaną drogę). Widoczne zabudowania i krzyż na skrzyżowaniu w przysiółku Swaciok.



Ryc. 14. Kochanowice – stan ok. 1884r. („Messtischblatt“)

Droga w kierunku Lisowa zrealizowana. Stawy Karwin oraz Czechowiec osuszone. Cegielnia na pn.-zach od wsi, glinianki na zachód od zabudowań. Charakterystyczny ogród „wewnętrzny” pośród zabudowań dworskich. Dwie kapliczki na skrzyżowaniu na północ od wsi. Cmentarz przy kościele.



Ryc. 15. Kochanowice – stan ok. 1935 r. (Mapa WIG)

Stopniowa zabudowa dróg we wszystkich kierunkach. Osuszone stawy oprócz przypałacowego. Linia kolejowa ze stacją na pd-zachód od wsi.

LISÓW

Pierwsza wzmianka o Lisowie (jako *Lessowie Polonicalis*) pochodzi z 1292 r. (W 1326 r. jako *Lesnow*) W Urbarzu Lublinieckim z 1574 r. wymieniona jest kuźnica, współwłasność dóbr zamkowych lublinieckich i Mikulasa Wirbskiego, prowadzona przez majstra imieniem Maciej Liss (Lis). Określona jest jako najstarsza w dobrach, wg zapisu mająca co najmniej 100 lat.

W roku 1618 wzniesiony zostaje drewniany kościół, później otoczony cmentarzem. W 1747 r. kuźnica nadal funkcjonowała, napęd dawała jej woda ze stawu na Liswarcie (zachowany do dziś). Na drugim ujęciu ze stawu funkcjonował młyn. Wieś skupiona była wokół dwu placów – jednego przy kuźnicy, drugiego przy młynie. Wg innych (1736 – Wieland) przekazów, znajdował się tu również już wtedy dwór. Taki układ zachował się do dnia dzisiejszego. Przy placu obok młyna znajdował się kościół (katolicki), być może już z cmentarzem. Poza tym do Lisowa przynależały rozproszone zabudowania na południe, wschód (przysiółek Parszywiec) i północ od centrum. Na północ, przy drodze do Taniny funkcjonował również folwark (Sandvorwerk). Wg mapy z 1781 r. na stawie byłyby dwie kuźnice – jedna (Quastener (Chwastek?) Hammer) na starym miejscu, druga o nazwie Lisowska (Lissauer Hammer) na miejscu wcześniejszego młyna. Kościół i folwark bez zmian. Istniejący po północnej stronie placu przy kuźnicy pałac był budynkiem o architekturze podobnej do pałacu w Kochanowicach (zachowany – bardzo zniekształcony po licznych przebudowach i adaptacjach).

Istniała już kolonia Lisów (na mapie pod nazwą Collonie Wiedowitz(?), później Liebsdorf). Przy niej na przełomie XVIII i XIX w. wydobywano rudę żelaza.

W XIX w. (przed rokiem 1883) wytyczona została i zrealizowana nowa – prosta – droga z Kochanowic do Lisowa i dalej do Herbów. Dotychczasowa, tzw. napoleońska, biegła przez Swaciok, następnie przez plac przy pałacu, dalej po grobli stawu do placu przy kościele po czym skrajem lasu, na południe od przysiółka Parszywiec i dość krętą trasą przez las do Herbów. Nowa droga przebiegała na północ od młyna i tartaku oraz przysiółka Parszywiec. (Wg pierwotnych planów miała przebiegać przez plac przed pałacem, groblę i plac przy kościele). Droga przez całe lata pozostała niezabudowana, wyjątkiem był jeden budynek mieszkalny z ok. 1900 r. przy skrzyżowaniu z drogą do Taniny (zachowany w dobrym stanie – il. 67). Również w tym okresie zbudowana została linia kolejowa do Herbów, przy której, kilkaset metrów na zachód od miejscowości ulokowano stację kolejową (budynek stacyjny zachowany, ob. mieszkalny – il. 68)). W XIX w. w Lisowie znajdowała się komora celna, dopiero w r. 1887 przeniesiona bezpośrednio nad granicę, do Herbów.

W drugiej połowie XIX w. nie prowadzono już eksploatacji rud żelaza w Kolonii Lisowskiej. Funkcjonował w dalszym ciągu młyn i tartak, układ wsi w dalszym ciągu oparty był na dwu placach. Przy zachodnim, naprzeciwko pałacu (il. 66), powstała rzeźnia (budynek zachowany – obecnie restauracja „58” - il. 106-108) oraz kapliczka św. Jana Nepomucena (zachowana – il. 97).

Taki stan trwał do okresu międzywojennego. Przed rokiem 1935 został rozebrany kościół, pozostał jedynie cmentarz, również w okresie późniejszym zlikwidowany (obecnie jedynym jego śladem jest usytuowany w tym miejscu żeliwny krzyż – il. 70). W latach 70. XX w. około kilometr na zachód od miejscowości powstał zakład prefabrykatów betonowych - „fabryka domów” a pomiędzy placem „pałacowym” a drogą do Kochanowic – związane z fabryką osiedle budynków z wielkiej płyty z mieszkaniami dla pracowników. Zakład funkcjonuje do dziś – ze zmienionym profilem produkcji. Nowy kościół na nowym miejscu, na zachód od pierwotnego, oddany został do użytku w 1999 r. a w sąsiedztwie dworca usytuowano w roku 2008 nowy cmentarz.



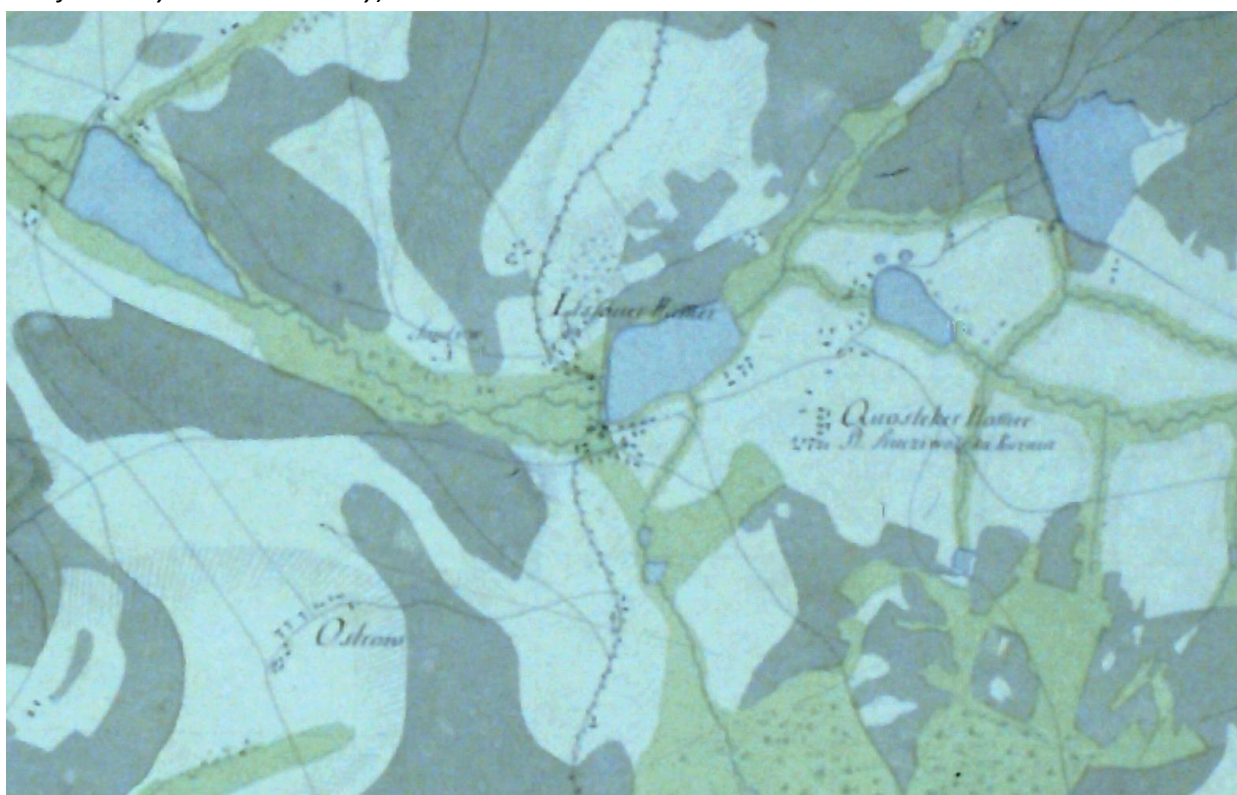
Ryc. 16. Lisów – stan w roku 1747 (Christian von Wrede)

Widoczny staw, zabudowania wsi skupione wokół dwóch placów, katolicki kościół (ewangelickie Wrede rysował z wieżą po prawej stronie), kuźnica, niewyraźnie młyn, przysiółek Parszywiec i folwark (Sandvorwerk).

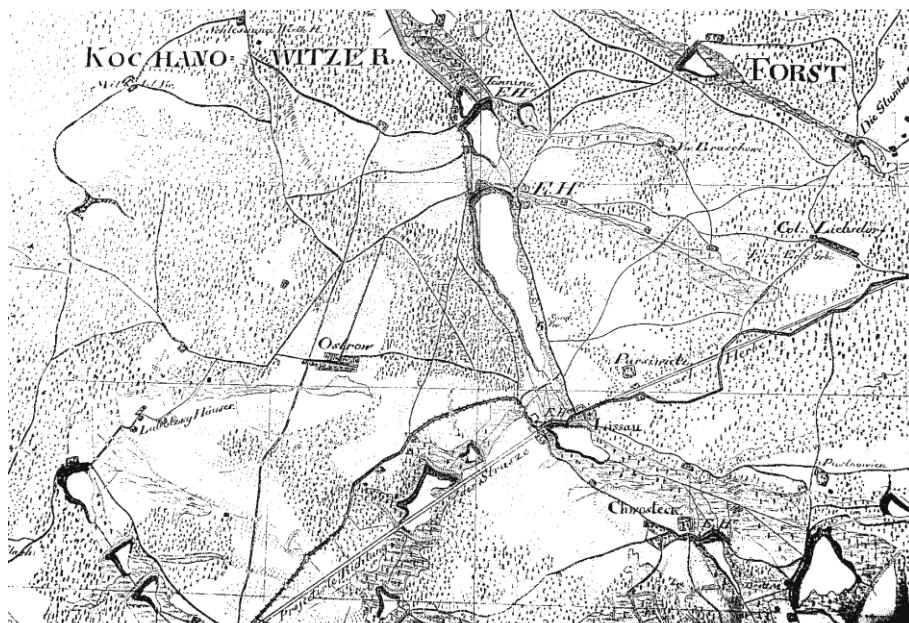


Ryc. 17. Lisów – stan ok. roku 1781 (Friedrich Graf von Schmettau)

Oznaczony kościół, dwie kuźnice, folwark, Kolonia Lisowska (Collonie Wiedowitz ?) (Kolorem szarofioletowym oznaczone lasy).



Ryc. 18. Lisów – stan ok. roku 1796 („Mapa pogranicza” - Oberst von Maissenbaitz)



LISÓW-CHWOSTEK - UHRMESSTISCHBLATT - 1:25 000 1828

Ryc. 19. Lisów stan ok 1828 r. (Uhrmesstichblatt)



LISÓW-CHWOSTEK - MESSTISCHBLATT - 1:25 000 1884

Ryc. 20. Lisów – Chwostek stan ok 1884 r. (Messtichblatt)



LISÓW-CHWOSTEK - WIG - 1:25 000 1935

Ryc. 21. Lisów – Chwostek ok. 1935 r. (WIG)

HERBY

Miejscowość Herby, druga największa w granicach Parku, ma jeden z najmłodszych rodowodów. Jeszcze w początkach XIX w. (1839) znajdował się tu po rosyjskiej stronie granicy jedynie budynek komory celnej oraz kaplica i karczma. Po pruskiej stronie granicy pierwsze zabudowania były dopiero w Lisowie. Tam też znajdowała się komora celna.

Pierwsze zabudowania po zachodniej stronie granicy powstały w II poł. XIX w. - w 1866 r. odnotowana jest drewniana gospoda przygraniczna a komora celna (il. 46) została otwarta w roku 1887 r. Jeszcze w roku 1913, dwadzieścia lat po doprowadzeniu w 1892 r. do Herbów linii kolejowej z Lublińca (tzw Kolej Wschodniopruska) zabudowa po stronie pruskiej (tzw. Herby Pruskie – Preussisch Herby, po I wojnie Herby Śląskie) ograniczała się do rozbudowanej gospody z hotelem, budynku straży granicznej i komory celnej oraz nowego budynku dyrekcji kolei (obecny Urząd Gminy – il.45), położonych bezpośrednio przy granicy, dalej dworca kolejowego (il. 43), tartaku po południowej stronie torów oraz kilku budynków o miejskim charakterze – dwóch-trzech przy obecnej ul. Lublinieckiej (il. 38-39) i trzech-czterech po południowej stronie linii kolejowej, przy drodze do Kaliny (il. 40-41).

Po stronie rosyjskiej (tzw. Herby Ruskie, potem Polskie) linia kolejowa doprowadzona została w 1903 r, początkowo jako wąskotorowa, w 1911 r. przebudowana na szerokotorową (rozstaw „rosyjski”) w czasie I wojny – przez Niemców – na normalnotorową. Jako inwestycja związana z linią kolejową powstał duży budynek dworca (obecnie mieszkalny – il. 42-43) z licznymi zabudowaniami towarzyszącymi oraz park z muszlą koncertową. Do lat 30. powstał ciąg zabudowy między dawną

granicą (obecna ul. Powstańców) a drogą do Węglowic i za nią – budynek nadleśnictwa, budynek obecnego zakładu wychowawczego (il. 48), tartak z budynkiem administracyjnym – później wykorzystywanym przez nadleśnictwo oraz budynki mieszkalne na tzw. Koziej Górze (do dzisiaj najdalej wysunięte na wschód).

Do II wojny światowej Herby Polskie i Herby Śląskie funkcjonowały jako odrębne organizmy – pierwsze w granicach województwa Kieleckiego, drugie w granicach województwa Śląskiego. O ile w części wschodniej rozwój zatrzymał się na wyżej opisanych obiektach to w części śląskiej nastąpiły znaczne zmiany. Zabudowana została północna strona obecnej ul. Lublinieckiej, powstało kilka nowych budynków przy drodze do Kaliny. Rozpoczęto budowę kościoła po południowej stronie torów kolejowych (w 1937 r., stan surowy gotowy przed wojną). W związku z budową magistrali Śląsk – Gdynia powstał dworzec Herby Nowe (il. 49-50, 101), z towarzyszącymi obiektami i budynkami mieszkalnymi oraz cały system łącznic pomiędzy starą i nową linią kolejową.

W 1945 r w styczniu węzeł kolejowy został przygotowany do obrony przed nacierającą armią sowiecką. Z tego czasu pochodzi zachowany rów przeciwczołgowy w lesie na wschód od miejscowości. Dalej na wschód, na wzniesieniu (przy obecnym parkingu przy drodze nr 46) do niedawna czytelne były połowe umocnienia – system rowów wzmocniony betonowymi kopułami.

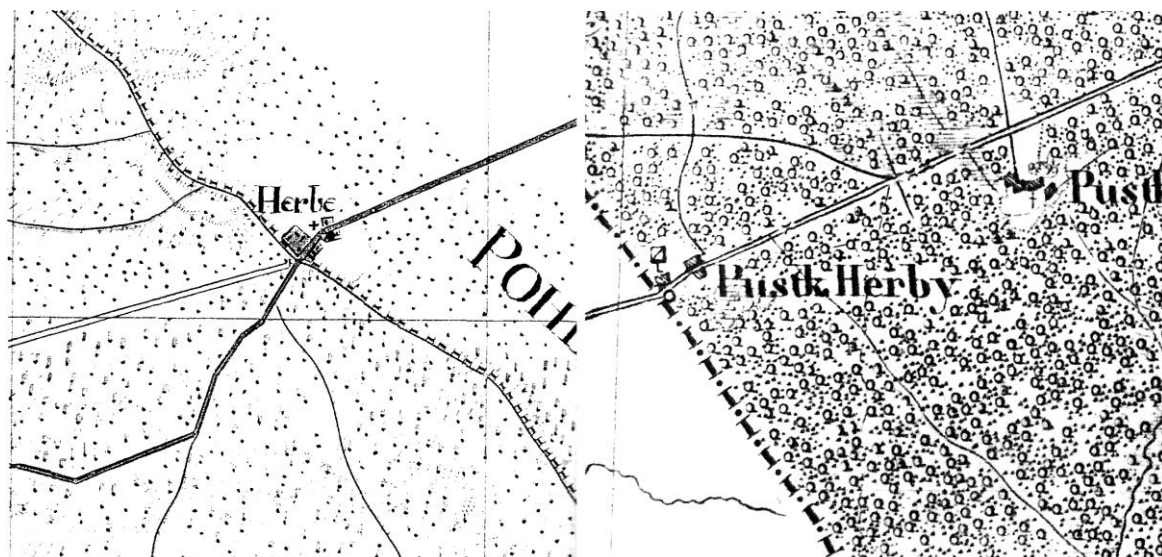
Po II wojnie nastąpił dalszy rozwój. Dotychczasowe odrębne organizmy zostały scalone. Powstały kolejne zakłady przemysłowe oraz składowisko złomu na zachód od drogi Herby-Kalina (wg niektórych źródeł największe w kraju). Miejscowość rozbudowała się, kosztem zajętych pod zabudowę terenów leśnych na północ i wschód od centrum. Na południe od linii kolejowej powstała szkoła, cmentarz i zakład karny. Miejscowość miała status osiedla a w ludność wzrosła do blisko 3000 mieszkańców. W 1973 r. w wyniku reformy administracyjnej powstała gmina Herby, a miejscowość, po likwidacji tego szczebla administracji, straciła status osiedla.

W latach 90. XX w. złomowisko zostało stopniowo zlikwidowane, na jego miejscu powstał duży zakład recyklingu oraz kilka innych mniejszych.

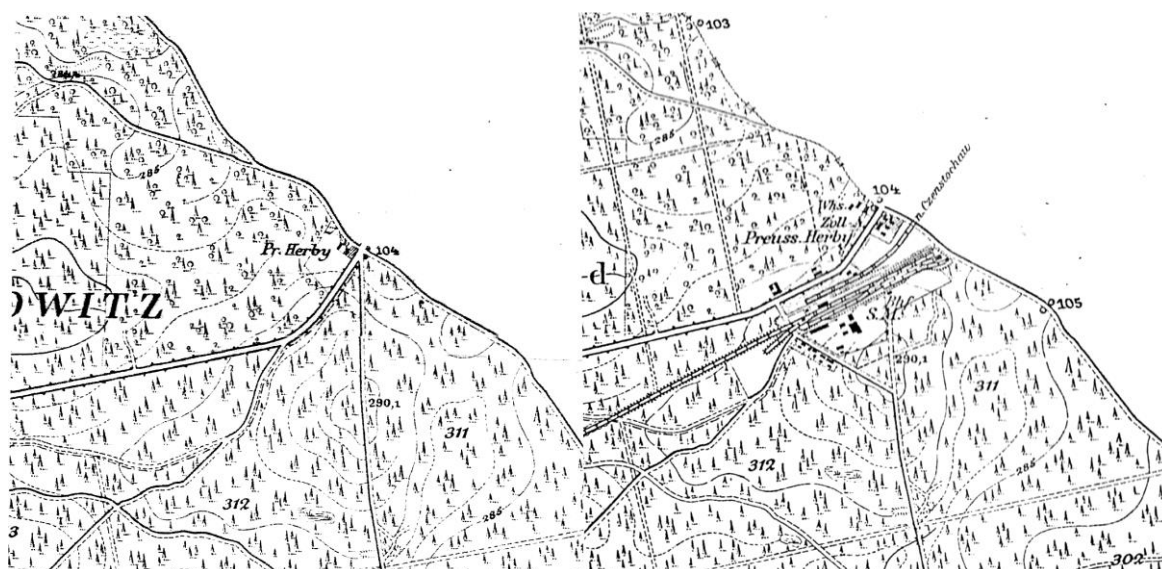


Ryc. 22. Herby – stan ok. roku 1747 (Christian von Wrede) i 1781 (Friedrich Graf von Schmettau)

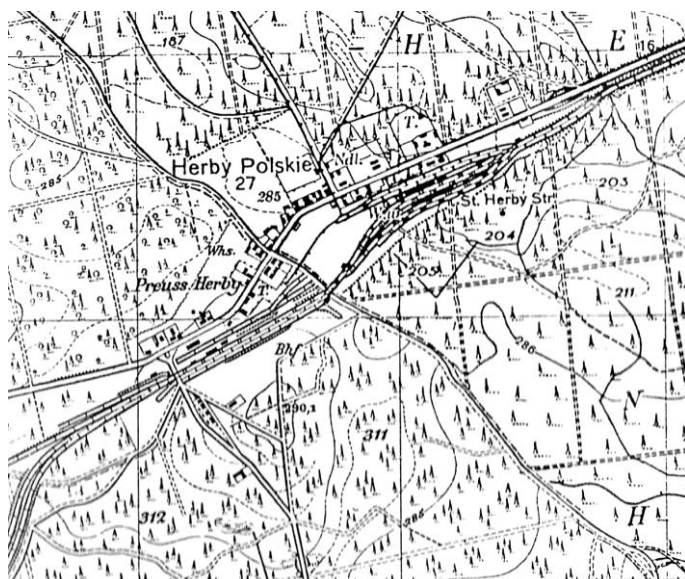
Oznaczona wieś Kalina, na północ od niej kompleks leśny i droga do Częstochowy, bez żadnej zabudowy.



Ryc. 23. Herby – stan w latach 1827 (Uhrmesstischblatt) i ok. 1839 (Mapa Kwatermistrzowska),



Ryc. 24. Herby – stan w latach 1883 i 1913 – strona pruska (Messtischblatt)



Ryc. 25. Herby – stan ok. roku 1935
(niemiecka wojenna kompilacja map przedwojennych Messtischblatt i WIG)

ZBOROWSKIE

Wg przytaczanej w kronice szkoły w Zborowskich miejscowej legendy (której prawdopodobieństwo ta sama kronika jednak kwestionuje) początki wsi należałoby wiązać z osiadłym tu w XIV – XV w rycerzem Zborowskim.

Pierwsze pewne informacje pochodzą ze spisanego w 1640 r urbarza lublinieckich dóbr zamkowych, do których w tym czasie wieś należała. Wymienionych jest w nim dwudziestu oczynszowanych gospodarzy oraz 10 nieopodatkowanych zagrodników. Wynikałoby z tego, że wieś liczyła ok. 180-200 mieszkańców. Urbarz wymienia też oczynszowane stawy (o nieustalonej lokalizacji): „Nowy”, Żabieniec, Leszczyna? (Loschczina), Kuliński (Kulinsky), Nieradz, Przygon (Przigon), Łąki? (Laukhy), Barcz, Ledrzyński (Ledrzinsky), na Czyżu (aufm Czyss), w Kompali (unterm Kompala), Rzędziniec? (Zendzinecz) . We wsi było trzech rzemieślników: dwu szewców i kowal. Wymieniony jest również bartnik i młynarze, ale ich młyny nie były zlokalizowane w samych Zborowskich. W każdym razie na późniejszych mapach w Zborowskich żadne młyny nie są oznaczone.

Mapa Wielanda z 1736 r. ukazuje wieś na stosunkowo niewielkiej polanie, ale bez żadnych dodatkowych informacji.

W roku 1747 wieś liczy 22 gospodarzy, posiadających w sumie 10 koni, oraz 16 zagrodników i komorników. Widać wyraźny podział na Zborowskie Górne (z dworem), i Zborowskie Dolne. Ponadto jest kilka zagród rozrzuconych na południe od wsi oraz folwark „Nowy” na polanie nad Liswartą. Właścicielem jest Andreas Thomas (?) von Garnier.

W drugiej połowie XVIII i w XIX w . wieś, a po uwłaszczeniu z 1810 r. dawne dobra dworskie często zmieniała/y właściciela. Następcami von Garniera byli: Franz von Grottowski, Andrzej Józef Renard, bliżej nieokreśleni Żydzi, spółka „Minerwa”, Oskar von Kościelski, książę von Radolin. Od 1911r. Spółka Rolna, po 1928 Spółka Drzewna z Wrocławia.

Dwór, potem folwark, na przestrzeni lat pełnił funkcję karczmy, sklepu, zarządu przedsiębiorstwa, kościoła, mieszkania właściciela, krajalni tytoniu.

W 1753 r., w oparciu o odkryte na północ od wsi złoża glinki kaolinowej założona została fabryka fajek. Na mapach z lat 1781 i 1796 naniesione są jej zabudowania, składające się z kilku budynków po obu stronach ul. Fabrycznej. W 1826 r. teren fabryki był ogrodzony. Mniej więcej w tym samym czasie rozpoczęto eksploatację gliny dla powstałej na północ od wsi cegielni oraz rudy darniowej, ze złóż położonych ok. pół kilometra na północ od wsi, przy drodze do Ponoszowa. Rudę dostarczano do powstałego w Brzegach wielkiego pieca (zachowane fundamenty – il. nr 92). Eksploatację glinki zakończono ok. 1840 r. Wtedy też przestała pracować fabryka fajek. Wg przeprowadzonej analizy dendrochronologicznej budynek nazywany tradycyjnie „fabryką” (il. nr 88-90) powstał już po zaprzestaniu działalności produkcyjnej, około roku 1838-40 i nie miał funkcji przemysłowej lecz raczej mieszkalną.

Wydobycie rudy z dotychczasowego złoża zakończono w 1876 r.

Szkoła, na miejscu wcześniejszej, drewnianej, położonej u zbiegu dróg z wsi „górnjej” i „dolnej” (obecne ulice Dolna i Główna) zbudowana została ok. 1800-1802 r. Później była wielokrotnie rozbudowywana i przebudowywana, m.in. w latach 1894-95 i 1912-13.

Gmina, obejmująca również Pawełki i Bogdallę, liczyła w połowie XIX w. około 1300 mieszkańców.

W 1876 r. w Zborowskim powstał posterunek żandarmerii, stacji granicznej, punkt celny oraz nadleśnictwo.

W roku 1882 kopalnia „Cesarz Wilhelm” rozpoczęła eksploatację nowego złoża rudy żelaza, w lesie pomiędzy Zborowskim i Ponoszowem (zachowane ślady eksploatacji).

W latach 1922-23 wybudowano kościół parafialny (il. nr 85-87), w jego sąsiedztwie założono cmentarz katolicki (cmentarz ewangelicki przy zborze istniał wcześniej w Molnej). Według szkolnej kroniki od 1929 r. istniał w Zborowskich klasztor żeński Zgromadzenia Sióstr Zakonnych, brak jednak wskazówek co do jego lokalizacji.

Rozbudowa miejscowości od końca XIX w polegała raczej na tworzeniu w rozproszeniu nowych odosobnionych zagród i przysiółków na południe od wsi niż na poszerzaniu terenu zwartej zabudowy którego zasięg niewiele się zmienił od połowy XIX w.



Ryc. 26. Zborowskie – stan ok. roku 1747 (Christian von Wrede)

Widoczny podział na (nieopisane) część Górną i Dolną. W Górnej po zachodniej stronie dwór. Liczne rozrzucone zagrody po stronie południowej. Folwark (Neue Wv.) na polanie nad Liswartą.

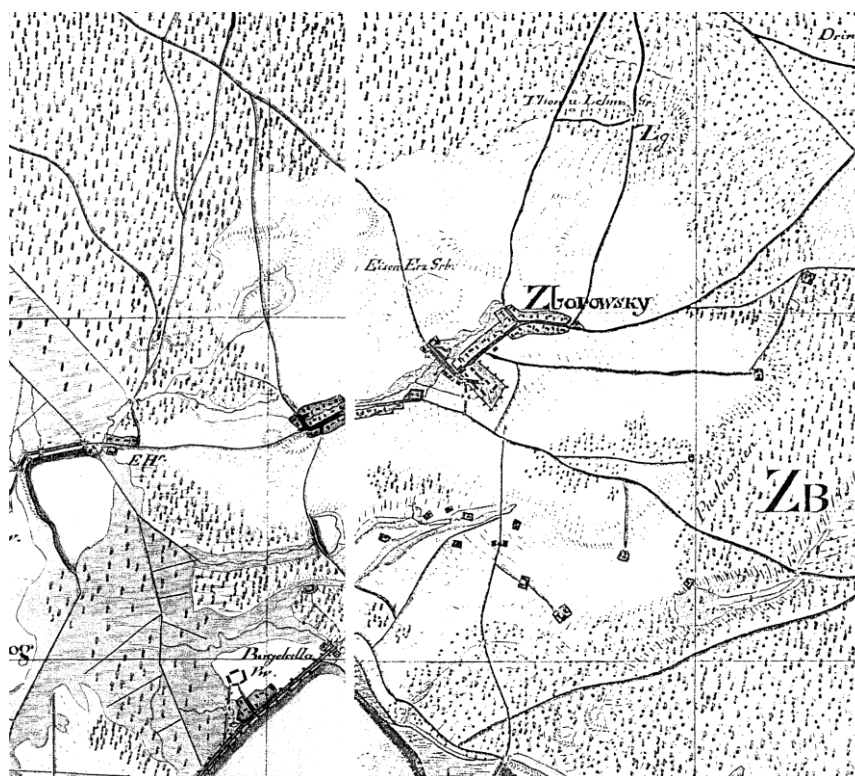


Ryc. 27. Zborovskie – stan ok. roku 1781 (Friedrich Graf von Schmettau)

Oznaczone zabudowania fabryki fajek.

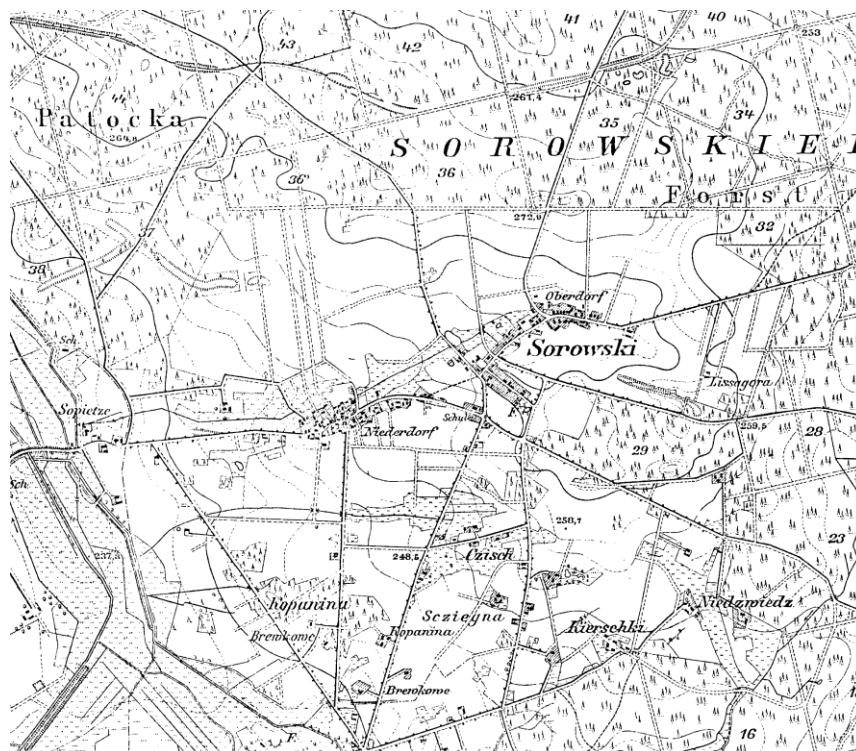


Ryc. 28. Zborovskie – stan ok. roku 1796 („Mapa pogranicza” Oberst von Maissenbaitz)



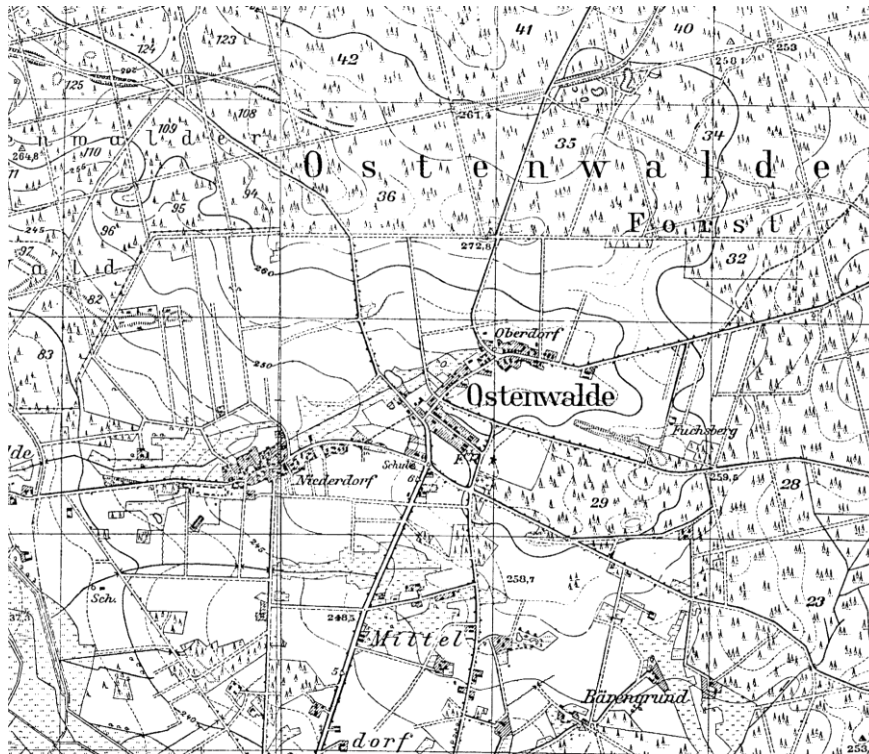
Ryc. 29. Zborowskie -stan ok. roku 1827 (Uhrmesstischblatt)

Teren fabryki fajek ogrodzony. Na północ od wsi przy drodze do Panoszowa kopalnia rudy żelaza. W lesie na pn. od wsi kopalnia gliny i glinki kaolinowej.



Ryc. 30. Zborowskie -stan ok. roku 1883 (Messtischblatt)

Oznaczona szkoła i leśniczówka. Przysiółki Lissagora (Lisia Góra), Niedzwiedz, Kierschki, Ścięgna (Sziegna), Kopanina, Brewkowe, Czyż (Czisch). Ślady po kopalni gliny w lesie na pn. od wsi.



Ryc. 31. Zborowskie - stan po roku 1938 (Messtischblatt)

Kościół na wylocie ul. Fabrycznej, obok cmentarz. Po wschodniej stronie Dolnej Wsi (Niederdorf) nowo powstały zespół kilku baraków – obozu hufca pracy.

HISTORYCZNE NAZWY WSI I ICH CZĘŚCI, PRZYSIÓŁKÓW I FOLWARKÓW

(Pominięto zniekształcenia typu Hadra – Hader, Boronów – Baranów – Borunow, oraz nazwy zniemczone typu Kochanowice – Kochanowitz, Lisów - Lissau)

- Bogdalla – Godesmühl (1938-45),
- Chwostek – Ryczywół, Ryczywolka, Kokotek, Pforstek,
- Ciasna - Teichwalde (1938-45),
- Dębowa Góra – Collonie Neudorf,
- Doły – Dolna, Dolniak, Dolner Hammer, Niederhof,
- Harbułtowice – Herbortowice,
- Hucisko – Althütten,
- Droniowice – Gross Droniowitz,
- Kierzki – Kirsky,
- Kluczniak – Klucneimlen,
- Kotara – Ortenburgen Mühle,
- Molna – Waldwiesen (1938-45),
- Mzyki – Sicker, Smiken,
- Śpiewaki – Teichgrund (1938-45),

- Tanina – Camin, Lininer Hamer,
- Zborowskie – Sorowski, Ostenwalde (1938-45),
- Zumpy – Lissa Gora, Collonie der dürre Berg.

3.4. Obiekty nieruchome

Jak wspomniano wcześniej obszar Parku nie obfituje w zabytki nieruchome, szczególnie najwyższej rangi. Tym niemniej szereg obiektów zasługuje na uwagę i ochronę także w kontekście uzupełniania i wzbogacania walorów krajobrazowych

3.4.1. Tradycyjna zabudowa wiejska

Po stronie polskiej do początku XX w. dominowały budynki drewniane. Z drewna budowano zagrody wiejskie a nawet budynki folwarczne (rządówka w folw. Żabie w Aleksandrii – il. 1)). Pozwalał na to praktycznie nieograniczony dostęp do surowca. Wyjątkiem były pomieszczenia dla zwierząt – chlewiki, stajnie i obory, które w zamożniejszych gospodarstwach były na ogół murowane. W biedniejszych zwierzęta – najczęściej kozy lub owce – i drób trzymane były w mieszkaniu. Zagrody często były jednobudynkowe – część mieszkalna, inwentarska i stodoła przykryte były wspólnym dachem. Dachy kryte strzechą (te początkowo przeważały) zazwyczaj były czterospadowe. Ze zmianą pokrycia na dachówkę lub blachę, później papę (gont nie był tu stosowany) dach zmieniał się zazwyczaj na dwuspadowy lub naczółkowy, przy czym w wypadku dachów krytych papą spadki połaci były zdecydowanie mniejsze (do 8-10°, przy 40-45° w wypadku krytych dachówką i blachą). Budynki były różnej wielkości, w zależności od zamożności właściciela. Budowane były zwykle w technice zrębowej z osłatkami, rzadziej na zamek. Z bali odpowiedniej grubości wycinane były belki o przekroju prostokątnym, niewymagające uszczelniania po złożeniu. Belki wycięte z pośledniejszego materiału wymagały uszczelnienia. Zachowały się ładne przykłady budynków obu rodzajów – jeden w Kamińsku, pięć i leśniczówka (il. 72) w Łebkach.. Szczególnym przykładem budownictwa drewnianego były niewielkie domy pracowników kopalni rud żelaza w Konopiskach i sąsiednich wsiach budowane w okresie międzywojennym. Były to usytuowane kalenicowo budynki o rozmiarach, od około 7,0 x 4,5 m do 9,5 x 5,5 m, parterowe, kryte dachem dwuspadowym o niewielkim nachyleniu połaci krytych papą. Ściany zewnętrzne z dwoma lub niesymetrycznie rozmieszczonymi trzema, wyjątkowo czterema oknami były na ogół szalowane pionowymi deskami, uszczelnianymi listwami na stykach. Takimi domami zabudowane były na dość długim odcinku obecne ulice Opolska i Śląska w Konopiskach. Zachowało się tu ich, w różnym stanie, kilkanaście, pojedyncze także w Jamkach, Korzonku i Aleksandrii.

Po stronie śląskiej w zabudowie wsi do II połowy XIX w. również dominowała zabudowa drewniana, realizowana w podobnych technikach jak po drugiej stronie granicy. Jednak domy były tu generalnie większe, często kryte gontem, z dachami czterospadowymi lub półszczytowymi, zazwyczaj bielone, nierzadko tynkowane.

Od połowy XIX w., a szczególnie W latach 1890-1910, na fali ogólnego boomu gospodarczego w Prusach powstała po śląskiej stronie granicy bardzo duża liczba charakterystycznych obiektów z nietynkowanej cegły, głównie użyteczności publicznej najróżniejszego rodzaju (w granicach Parku głównie szkoły i komory celne), ale też przemysłowych, mieszkalnych i gospodarczych (il. 11,12, 25, 28 ,29 ,31, 58, 62, 66, 71, 72, 89, 97, 98, 99, 101) . Detale architektoniczne – np. nadproża, gzymsy, sterczyny, obramienia okien i drzwi, niewielkie nisze na kapliczki czy figury świętych – wymodelowane były z tej samej cegły co ściany (il. 102 a-e), czasem także z użyciem traktowanych jako element dekoracyjny dachówek (il. 102 f, 104). Nie była stosowana cegła profilowana – ta była wykorzystywana w obiektach historyzujących, głównie neogotyckich (np. kościół w Konopiskach –

w otulinie). charakterystyczne były nadproża zamknięte łukiem odcinkowym. Czasami budynki były w całości lub części tynkowane, a tylko detale architektoniczne pozostawały ceglane (il. 24, 34, 40, 44, 103 a-f). Wyjątkowo na ceglanej elewacji tynkowane były detale architektoniczne, dając efekt imitacji kamienia (il. 103 g).

Na obszarze „rudonośnym” powstawały również budynki i inne obiekty wykorzystujące charakterystyczny ciemnobrązowy (od związków żelaza) kamień - łupek syderytowy. Czasem w połączeniu z cegłą (il. 86) innym razem wyłącznie z kamienia (np. mur – ogrodzenie kościoła w Konopiskach).

Tego typu ceglana zabudowa, już w mniejszym zakresie, powstawała aż do lat 30. (budynek mieszkalny w Boronowie – lata 30., karczma z 1927 r. w Zborowskich – obecnie dom mieszkalny), a nawet jeszcze w latach powojennych, jednak w formach coraz bardziej uproszczonych. Należy oczywiście podkreślić, że nie były to obiekty charakterystyczne tylko dla tego obszaru, podobne powstawały w całych Prusach, a także po drugiej stronie granicy (np. zabudowania dworca kolei kieleckiej w Herbach).

Niektóre z obiektów po obłożeniu styropianem i otynkowaniu w ramach termomodernizacji utraciły pierwotny charakter (il. 36, 51). Inne zostały odnowione lub zmodernizowane z zachowaniem charakteru, nawet w wypadku ocieplenia styropianem (il. 30, 44, 51, 65).

Z kolei w latach 30-40. XX w. na terenie III Rzeszy prowadzona była akcja budowy taniego budownictwa mieszkaniowego i wiejskiego, głównie w postaci zespołów domów jednorodzinnych, zagród i domów kilkurodzinnych. Cechą charakterystyczną tych budynków były dachy o bardzo dużym nachyleniu połaci – nawet ponad 50°. W granicach Parku i otuliny zachowało się kilka zespołów zabudowy tego rodzaju, w Molnej, Ponoszowie, Patoce oraz pojedyncze – np. dom „inżynierski” z 1943 r. przy ul. Dworcowej w Kochanowicach.

3.4.2. Założenia dworskie i pałacowe, parki, zwierzyńce, folwarki i karczmy

Oprócz zabudowy wiejskiej istotne w krajobrazie były założenia dworskie i pałacowe oraz mniejsze i większe folwarki oraz karczmy. Na podstawie źródeł kartograficznych stwierdzono istnienie w granicach Parku różnych okresach co najmniej następujących obiektów:

- Kochanowice: zachowany pałac - obecnie szkoła, spichlerz, budynek mieszkalny, fragmenty starodrzewu,
- Lisów: zachowany pałac – obecnie budynek mieszkalny, pojedyncze drzewa,
- Boronów: zachowane trzy budynki folwarczne - przebudowane,
- Cieszowa: zachowane budynki gospodarcze, spichlerz, czworak, budynek mieszkalny.

Niewielkie założenia zieleni o charakterze parkowym znajdowały się przy pałacach w Kochanowicach i Lisowie, założeniu dworskim w Cieszowej, folwarku Żabie w gm. Konopiska oraz przy budynku administracyjno-mieszkalnym przy fabryce w Mochali (tab. 3). Prawdopodobnie także przy niektórych innych folwarkach, ale nie ma na to potwierdzenia w źródłach ani w stanie istniejącym. Wszystkie wymienione założenia przetrwały szczątkowo. Właściwie można mówić jedynie o pojedynczych drzewach z pierwotnych założeń, a po parku w Lisowie nie ma właściwie żadnego śladu.

Ciekawym obiektem był założony przed 1911 r. przy dworcu kolei Herbskiej (rosyjskim) park o charakterze przypominającym parki sanatoryjne z tego okresu – z wypiełgnowanymi ścieżkami i placykami, pergolami, muszlą koncertową, pawilonem parkowym.

Sam park nie przetrwał, jego kształt możemy podziwiać na pocztówce z tego okresu, ale przy dawnym budynku dworcowym, obecnie mieszkalnym, znajduje się wskazujący jego miejsce kompleks niepielęgowanego starodrzewu.

Znaczącym elementem zagospodarowania lasów w większych majątkach były zwierzynce - tereny polowań. Zagospodarowanie polegało na ogrodzeniu fragmentu lasu i wytyczeniu systemu przecinek, na które była naganiana zwierzyna. Często w centralnej części lokowano dom/dwór/pałac myśliwski. W granicach Parku funkcjonował należący do majątku koszęcińskiego zwierzyniec Cielec (kompleks leśny na południe od Boronowa pomiędzy drogą do Koszęcina a leśniczówką Cielec). W centralnej części obok leśniczówki wybudowany został okazały pałac myśliwski w stylu neogotyckim (całkowicie rozebrany po 1945 r.). Obecnie pozostał po zwierzyncu jedynie ślad w postaci doprowadzającej alei i leśniczówki.

Drugim zwierzyncem w majątku koszęcińskim była funkcjonująca przez kilka lat (od 1908 do I wojny) tzw. „dzikarnia” w Dębowej Górze. Zgromadzono tam w ogrodzonym terenie wszystkie dziki z lasów majątku – dla uniknięcia konieczności wypłacania odszkodowań za szkody i dla pozyskania dzicyzny. Po tym obiekcie nie ma żadnego śladu.

Podobną rolę jak Cielec dla majątku koszęcińskiego pełnił dla majątku Kochcice (choć chyba nie był ogrodzony) kompleks lasów wokół stawu Brzoza. Nad stawem zlokalizowana była kaplica p.w. św. Huberta (przeniesiona po wojnie do Pawetek) i obszerny dwór myśliwski (po wojnie przeniesiony do parku etnograficznego w Chorzowie, w którym spłonął). W sąsiedztwie znajdowała się również bażantarnia.

W tymże kompleksie leśnym było kilka drzew o charakterze pamiątkowym – tak zwany „Buk Prezydencki” oraz trzy dęby poświęcone osobom z rodziny właściciela = hrabiego Ballestrema.

Ponieważ większość lasów była prywatną własnością wielkich posiadaczy ziemskich – do grupy obiektów związanych z dworami i folwarkami zaliczyć należy również leśniczówki. Zachowała się ich znaczna liczba, część z nich do dziś pełni pierwotną funkcję. Wartość zabytkową posiadają:

- budynek d. nadleśnictwa w Zumpach,
- leśniczówka Łębki,
- leśniczówka Lubockie,
- leśniczówka Szklarnia.

Folwarki zidentyfikowane z obszaru Parku to:

- Bizyja: zachowany budynek mieszkalny,
- Szklarnia: zachowany układ – budynki całkowicie przebudowane lub wymienione,
- Śródlesie: zachowane budynki gospodarcze - przebudowane,
- Bogdala: niezachowany,
- Braszowe: zachowany budynek mieszkalny, układ – całkowicie przekształcony,
- Żabie: zachowany budynek rządcówki – całkowicie przebudowany, w stanie ruiny, pozostałości starodrzewu, aleja robiniowa od strony wschodniej, całkowicie ukryta i przygłuszona przez rozrośnięte samosiewy,
- Grojec: zachowany budynek mieszkalny,
- Hadra: zachowana rządcówka, spichlerz, obora, czworak, pozostałości alej doprowadzających od południa i północy,
- Lisów - Sandvorwerk: niezachowany,
- Braszów: niezachowany,

- Buliński: zachowany zarys założenia, fragment starodrzewu, aleja doprowadzająca od zachodu,
- Niedervorwerk -Doły: niezachowany,
- Widawa – Christianenhof: niezachowany,
- Olszyna: niezachowany,
- Harbułtowice, zachowany budynek mieszkalny (d. rządcówka) – całkowicie przebudowany.

W granicach Parku funkcjonowały też w różnych okresach następujące karczmy i gospody (niezachowane):

- Śledziona (Śleziona) – w lesie na północ od Kochanowic,
- Herby – przy komorze celnej rosyjskiej, z hotelem.

Tab. 3. Zabytkowe parki w PKLnGL (opracowano na podstawie danych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie oraz Delegatury w Częstochowie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach)

.p.	Typ parku, data powstania, powierzchnia	Miejscowość	Gmina	WKZ ewid.	Charakterystyka ogólna
1	folwarczny	Cieszowa	Herby	ewid.	grupy starodrzewu, kasztanowiec, robinia
2	fabryczny	Mochala	Herby	ewid.	pozostałości starodrzewu
3	pałacowy, pocz. XX,	Kochanowice	Kochanowice	WKZ 79/57	pozostałości starodrzewu, grupy drzew - kasztanowiec, lipa, topola
4	folwarczny, k. XIX w.	Aleksandria II (przys. Żabia)	Konopiska	ewid.	pozostałości starodrzewu bez wyraźnego układu; aleja robinii prowadząca do parku
5	dworcowy	Herby	Herby	ewid.	Starodrzew bez zachowanego układu w granicach dawnego parku

3.4.3. Budownictwo przemysłowe i rzemieślnicze

Obszar w obecnych granicach Parku, głównie po śląskiej stronie był od średniowiecza znaczącym rejonem przemysłowym. Z obiektów o charakterze przemysłowym i rzemieślniczym zidentyfikowano (w nawiasie rok, w którym dany zakład był odnotowany):

- **kopalnie rud żelaza:** Zumpy (przed 1747 – także ołów i srebro), Kol. Lisów (1827), Zborowskie (1827),
- **kopalnia białej glinki** – Zborowskie (1828)
- **huty żelaza (wielkie piece):** Zumpy (1747), Brzegi (ok. 1800), Tanina (przed 1883), Zborowskie-Molna (1796),
- **kuźnice:** Lisów (1736, 1747, 1827), Chwostek (1736, 1747, 1827), Hadra (1736, 1747, 1827), Zumpy (1747), Boronów (?), Boronów – Doły (1736, 1747, przed 1827), Szklarnia, gm. Ciasna (1736, 1796-2), Mochala (1736, 1747, 1827) , Tanina (1736, 1827-2), Molna-Kościelnica (1736), Bogdała (1747), Płaszczok (1736, 1747), Brzegi (1796), Stasiowe (1827), Drendowe (1827),
- **fryszarki (stalownie):** Hadra-Kij (1827), Hadra (1827?),
- **huty szkła:** Szklarnia (1827), Hucisko, Sitki (przed 1747), Szklana Huta (1827),
- **piece wapiennicze:** Cieszowa (1827)

- **tartaki:** Szklarnia, gm. Ciasna (1747) Boronów – Doły (1883, 1935), Hadra (1747), Boronów (1736, 1747, 1827), Brzegi (1796), Lisów (1883, 1935), Tanina (1883), Chwostek-Piła (1827, 1883), Pawełki (1827), Herby (1883)
- **cegielnie:** Boronów (1747, 1883, 1935), Chwostek (1827), Mochala (1827), Zumpy (1827, 1935), Mzyki (1883), Kochanowice (1883), Zborowskie (1883), Harbułtowice (1827),
- **młyny:** Szklarnia, gm. Ciasna (1747, 1883), Pawełki (1747, 1883), Kochanowice (1736, 1747, 1883), Świercze (1747), Kluczno (1736, 1747, 1796, 1827), Brzegi (1747), Tanina (1747, 1883), Lisów (1736, 1747), Mochala (1747, 1883), Hadra (1747), Olszyna (1736-2, 1747, 1827, 1883), Boronów – (1747-2, 1827-2, 1883), Grojec (1736, 1747, 1781, 1827), Lubockie (1736, 1827, 1883), Głąby (1736, 1747, 1827, 1883), Molna-Kościelnica (1736), Plaszczok (1747), Bogdała (1747), Kamińsko (1796), Drendowe (1796), Dolniak (1796, 1827), Lisów (1883), Drapacz (1883, 1935),
- **fabryka fajek:** Zborowskie (1796)
- **garbarnia:** Mochala (1883, 1935).

Obiektów, które można by określić, stosując ówczesne kryteria, jako huty żelaza było zapewne więcej, gdyż często zakład w którym dokonywano najpierw wytopu a następnie obróbki żelaza, a nie tylko samej obróbki, również nazywany był często po prostu kuźnicą. Pierwsze wielkie piece w dzisiejszym rozumieniu powstały na terenie Parku i terenach sąsiadujących przed rokiem 1796, w którym to roku wielki piec jest oznaczony na mapie von Meissenbaitza. Około roku 1800, po zajęciu ziem na wschód od Liswarty przez Prusy w II rozbiórce, W ramach wielkiej akcji uprzemysłowienia zrealizowano kilka obiektów na owe czasy najnowocześniejszych – były to m.in. piece w Pankach i w Brzegach, koło Zborowskich. Były to murowane budowle o prostokątnej podstawie ok. 5 x 7 m i wysokie na 20-25 m. Piec w Pankach nie zachował się, z pieca w Brzegach pozostały partie muru do wysokości ok. 0,5-0,7 m.

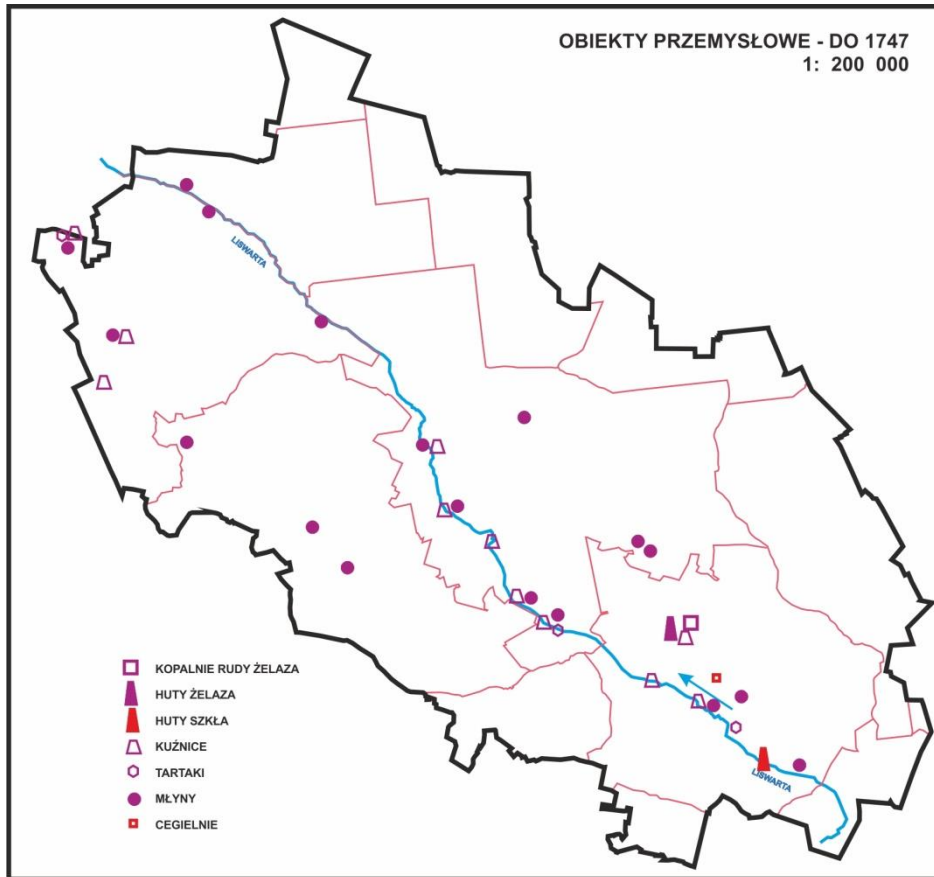
Dla ułatwienia zwózki drewna do tartaków wybudowana została w II połowie XIX w. kolejka leśna dla tartaku w Dołach k. Boronowa poprowadzona przez kompleks leśny z okolic Szklanej Huty i Dębowej Góry, przez Zumpy do tartaku. Podobna została wybudowana później dla zwózki drewna z kompleksu leśnego między Herbami a Łebkami i Kamińskiem do tartaku w Herbach.

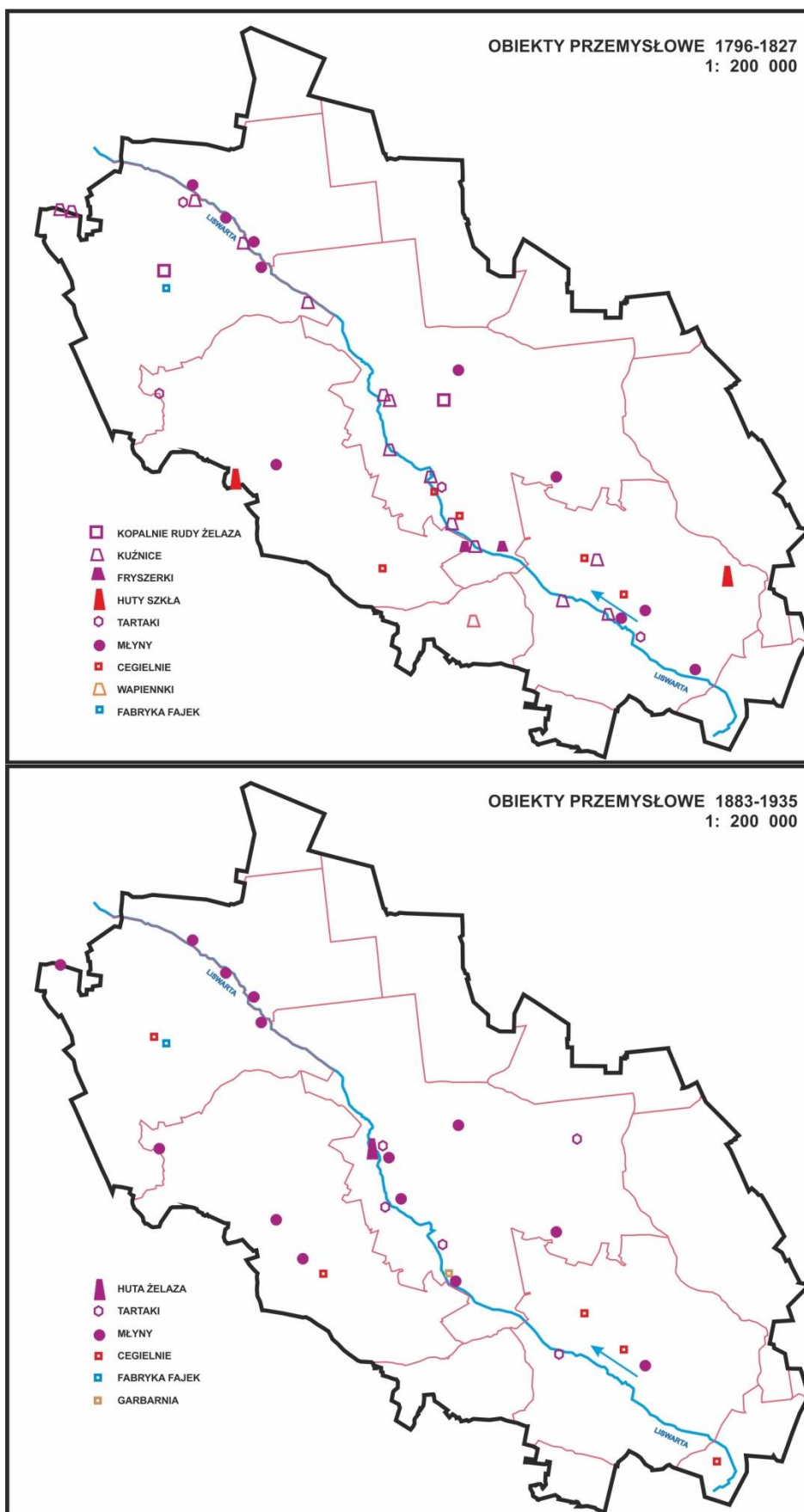
Rozwój przemysłu wymusił już wcześniej rozwój „normalnej” infrastruktury kolejowej, na tym terenie skoncentrowanej głównie w węźle kolejowym w Herbach. Do obiektów zabytkowych należą tu :

- dworzec kolei „Herbskiej” z towarzyszącymi obiektami (obecnie mieszkalny),
- budynek dworca i wieża wodna kolei wschodniopruskiej („Herby Stare”),
- budynek dyrekcji kolei wschodniopruskiej (obecnie Urząd Gminy)
- budynek dworca, wieża wodna i budynki mieszkalne linii kolejowej Śląsk – Gdynia („Herby Nowe”)

a ponadto, w pozostałych miejscowościach:

- budynek stacji kolejowej w Kochanowicach,
- budynek stacji kolejowej w Lisowie,
- budynek stacji kolejowej w Boronowie. Zabytkowe parki w PKLnGL (opracowano na podstawie danych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie oraz częstochowskiej Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach).





Ryc. 32. Obiekty przemysłowe na terenie PKLnGL w okresie do 1747 r., w latach 1796-1827 oraz 1883-1935 (opracowanie własne)

3.4.4. Architektura sakralna, cmentarze zabytkowe

Architektura sakralna w granicach Parku była do XIX w. drewniana. W grupie dużych obiektów niewątpliwie najcenniejszym jest kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej w Boronowie, ukończony w 1611 r. Wyróżnia się on spośród innych drewnianych kościołów w tym rejonie, gdyż w przeciwieństwie do nich, mających proste układy przestrzenne, zbudowany został na rzadko wśród drewnianych kościołów spotykanym planie krzyża greckiego. Drugim istotnym wyróżnikiem jest fakt, że zachowało się praktycznie całe wyposażenie powstałe razem z nim – ołtarz główny, ambona, stalle, tablice przedstawiające świętych, a także dzwon. Wartość podnosi również fakt, że zachowało się w otoczenia kościoła ogrodzenie i bramka. Kolejnym, już skromniejszym, jest kościół filialny pod wezwaniem Świętego Marcina, z roku 1751, z drewnianym ogrodzeniem z 1779 r. w Cieszowej. Oba kościoły zbudowane są w konstrukcji zrębowej, obite gontem; wieże w konstrukcji słupowej, oszalowane pionowymi deskami.

Drewniane są również najstarsze zachowane kapliczki:

- św. Barbary, z 1740 r., pierwotnie w Zumpach, przeniesiona pod koniec XIX w. po zaprzestaniu eksploatacji rudy, do Boronowa, usytuowana przy ul. Powstańców 1,
- św. Jana Nepomucena z 1760 r. w Dębowej Górze,
- Najświętszego Serca Pana Jezusa, pierwotnie św. Małgorzaty, z 1774 r. z sygnaturką z 1850 r. w Dębowej Górze.

Drewniana jest również kapliczka św. Jana Nepomucena z II połowy. XIX koło kościoła w Boronowie.

Kaplica Najświętszego Serca zbudowana jest w konstrukcji zrębowej, pozostałe w konstrukcji słupowo-ryglowej, wszystkie kryte gontem i oszalowane deskami (kapliczka św. Barbary – gontami).

Służąca jako kościół filialny w Pawełkach kaplica Matki Boskiej Fatimskiej, pierwotnie św. Huberta, z 1928 r., przeniesiona po wojnie znad stawu Brzoza zbudowana jest w konstrukcji zrębowej z oszalowanymi, z okrągłych bali.

Wśród obiektów murowanych wyróżniają się w krajobrazie kościoły:

- Św. Wawrzyńca w Kochanowicach z 1823 r., ze współczesną mu plebanią,
- Wniebowzięcia NMP z 1888 r. w Olszynie,
- Św. Krzyża, z lat 1921-1925 w Zborowskich.

Liczne są kapliczki murowane. Najstarsza z nich, kaplica św. Floriana w Sitkach wystawiona została w 1823 r. Z tego samego roku pochodzi duża kaplica św. Jana i Pawła w Droniowicach na skrzyżowaniu ulic Szkolnej i Lipowej a niewiele młodsze są dwie bliźniacze kapliczki - św. Floriana i św. Jana Nepomucena z połowy XIX w. usytuowane w Kochanowicach po obu stronach skrzyżowania drogi krajowej nr 46 i ulicy Ostrowskiej. Z drugiej połowy XIX w. są: Kapliczka św. Jana Nepomucena w Cieszowej przy kościele oraz kapliczka św. Jana Nepomucena na placu w Lisowie, wszystkie tynkowane. Pozostałe, powstałe w latach 1900-1930, zbudowane z nietynkowanej cegły usytuowane są w Kochanowicach przy ul. Wiejskiej, w Boronowie przy ul. 3 Maja, w Lubockich, w Mzykach, w Hucisku, w Kalinie i w Hadrze, z drewnianą przybudówką.

Dla lokalnych społeczności ważne są też przydrożne krzyże. Usytuowane są w wielu miejscach. Wartość historyczną mają krzyże kamienne – w Pawełkach na placu przy ul. Głównej, ufundowany w 1899 r. przez Paula i Katarzynę Rainer, w Bogdalli, przy zbiegu ulic Stawowej Głównej i Niedźwiedzkiej, z 1894 r. ufundowany przez niejakiego Mnicha, niedatowany, ale z tego samego okresu w Zborowskich przy zbiegu ulic Górnej i Wczasowej. oraz z 1895 r. w Boronowie przy kościele.

Dwa pierwsze są ponadto sygnowane – pochodzą z warsztatu J. Hoffmanna z Gross Kunzendorf (Sławniowice, pow. Nysa).

Drugą grupą są krzyże żeliwne – przy drodze wojewódzkiej nr 904, niedaleko przejazdu kolejowego w Trzepizurach (datowany na 1945 r.) oraz datowany na 1946 r. krzyż w Pietrzakach, przy drodze krajowej nr 46, koło domu nr 2. Krzyże żeliwne tego rodzaju, a dokładniej według tej samej formy, niezmiennej od początku XX w. (stwierdzono istnienie takich krzyży – poza Parkiem – z datą 1901 i z datą 1963) pochodzą wg uzyskanej informacji z odlewni w Blachowni.

Starszy od wcześniej wspomnianych krzyż żeliwny, o dość skomplikowanej formie, prawdopodobnie pierwotnie nagrobny, usytuowany jest na ogrodzonym placu w Lisowie przy skrzyżowaniu ulic Stawowej i Budowlanych, na miejscu zlikwidowanego cmentarza.

W części śląskiej spotyka się też charakterystyczne zespoły małej architektury sakralnej – krzyże, drewniane, na ogół wysokie, z towarzyszącą sygnaturką. Znajdujący się w granicach parku taki zespół w Harbułtowicach – krzyż z 1945 r. i sygnaturka zostały ok. roku 2005 wymienione na metalowe. Poza granicami parku, w jego sąsiedztwie i poblizu takie krzyże z sygnaturką spotkać można w Ponoszowie i w Lgocie Woźnickiej.

Czynne cmentarze o historycznym rodowodzie znajdują się w Kochanowicach, za kościołem parafialnym, ze współczesnymi kościołowi (1823) kostnicą i kaplicą przedpogrzebową (pierwotnie kaplica grobowa Aulocków), w poblizu kościołów w Zborowskich i w Olszynie oraz przy kościołach w Boronowie i w Cieszowej.

Cmentarze nieczynne to

- cmentarz żydowski w Cieszowej, w polach, w odległości ok. 300 m na zachód od zabudowań wsi,
- ślad cmentarza ewangelickiego w Molnej,
- cmentarz w Lisowie (teren ogrodzony i uporządkowany, bez zachowanych nagrobków).

Swego rodzaju pomnikami są: głaz narzutowy, tzw. Diabelski Kamień w Olszynie na miejscu dawnej kaplicy grobowej właścicieli oraz pomnik w kształcie złamanego pnia drzewa przy drodze z Boronowa do Koszęcina, w miejscu tragicznej śmierci w 1834 r. zarządcy dóbr książęcych Fryderyka Wilhelma Priera.

Tab. 4. Zabytkowe cmentarze w PKLnGL (opracowano na podstawie danych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie oraz Delegatury w Częstochowie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach)

Lp.	Typ cmentarza, data powstania, powierzchnia	Miejscowość	Położenie	Gmina	WKZ nr rej. ewid.	Starodrzew, pomniki przyrody, zabytkowa architektura
1	rzym.-kat., 1720 r. 1 ha, przykościelny, groby o znaczeniu historycznym, wojenne, czynny	Boronów	ul. Wolności	Boronów	68/78 z kość.	grupy starodrzewu – lipy, PP - jesion, kościół, ogrodzenie, brama
2	ewangelicki (pozostałości), XVIII w. 0,15 ha, d. przykościelny	Molna	ul. Łąkowa	Ciasna	ewid.	starodrzew – grupy i pojed. kasztanowce, lipy, fundamenty kościoła
3	rzym.-kat., 1926 r.	Zborowskie	ul. Polna	Ciasna	ewid.	starodrzew – lipy, klony, sosny

	0,36 ha, czynny					
4	rzym.-kat.	Lisów		Herby	ewid.	miejsce po cmentarzu i kościele, krzyż żeliwny
5	rzym.-kat.	Olszyna		Herby	ewid.	
6	rzym.-kat., 1843 r. 1,2 ha, groby o znaczeniu historycznym, czynny	Kochanowice	ul. Wiejska, w centrum wsi przy kościele	Kochanowice	ewid.	starodrzew – lipy, dęby, kasztanowce, kaplica, kostnica
7	żydowski, XVIII w. 0,6 ha	Cieszowa	wśród pól	Koszęcin	ewid.	starodrzew – graby, dęby
8	rzym.-kat., XVII w. 0,4 ha, przykościelny	Cieszowa	we wschodniej części wsi	Koszęcin	ewid.	starodrzew – lipy, dęby, kościół (nr rej. 72/78)

3.4.5. Miejsca pamięci narodowej i fortyfikacje

W granicach Parku znajduje się 14 miejsc pamięci ujętych w Ewidencji miejsc pamięci województwa śląskiego obejmujących groby indywidualne i zbiorowe lub miejsca upamiętnienia osób poległych w trakcie walk o niepodległość Polski (Powstania Śląskie) oraz w trakcie II wojny światowej (żołnierze polscy, radzicy i niemieccy oraz osoby cywilne).

Tab. 5. Miejsca pamięci w granicach PKLnGL ujęte w Ewidencji miejsc pamięci województwa śląskiego

Lp.	Gmina	Miejscowość	Obiekt
1.	Boronów	Boronów	Grób zbiorowy wojenny 6 żołnierzy 74 Pułku Piechoty z Lublińca, którzy zginęli w okolicach Boronowa 1 września 1939 roku - pom.nagr.
2.	Boronów	Boronów	Kwatera wojenna (mogiła zbiorowa oraz 3 mogiły pojedyncze) żołnierzy niemieckich poległych w styczniu 1945 roku
3.	Herby	Olszyna	Tablica ku czci 11 Polaków przywiezionych z więzienia w Lublińcu, powieszonych przez hitlerowców 3 października 1944 roku
4.	Herby	Lisów	Pomnik na miejscu egzekucji, upamiętniający Alojzego Szczecha, poległego w II Powstaniu Śląskim 20 sierpnia 1920 roku
5.	Herby	Herby	Pomnik wdzięczności dla żołnierzy Wojska Polskiego i żołnierzy Armii Czerwonej poległych w czasie II wojny światowej
6.	Herby	Herby/ Aleksandria	Grób zbiorowy wojenny 8 żołnierzy LWP, poległych podczas rozminowania w czerwcu 1945 roku terenów leśnych wokół Herb i nieznanego pilota radzieckiego, poległego 19 stycznia 1945 roku - pom.nagr.
7.	Herby	Olszyna	Mogiła zbiorowa wojenna 13 jeńców radzieckich poległych podczas ucieczki z transportu Herby-Lisów w 1944 roku i 2 żołnierzy niemieckich rozstrzelanych w 1945 roku
8.	Kochanowice	Kochanowice	Grób zbiorowy wojenny 4 żołnierzy Wojska Polskiego: Kazimierza Ciszka, Antoniego Marszałka i 2 nieznanych, poległych 1 września 1939 roku - pom. nagr.
9.	Kochanowice	Kochanowice	Grób wojenny Jana Gambusia, poległego w czasie III Powstania Śląskiego 19 maja 1921 roku - pom. nagr.
10.	Kochanowice	Kochanowice	Pomnik upamiętniający męczeńską śmierć 10 Polaków zamordowanych 10 czerwca 1944 roku w odwet za rozstrzelanie w Lubeckach niemieckiego leśniczego

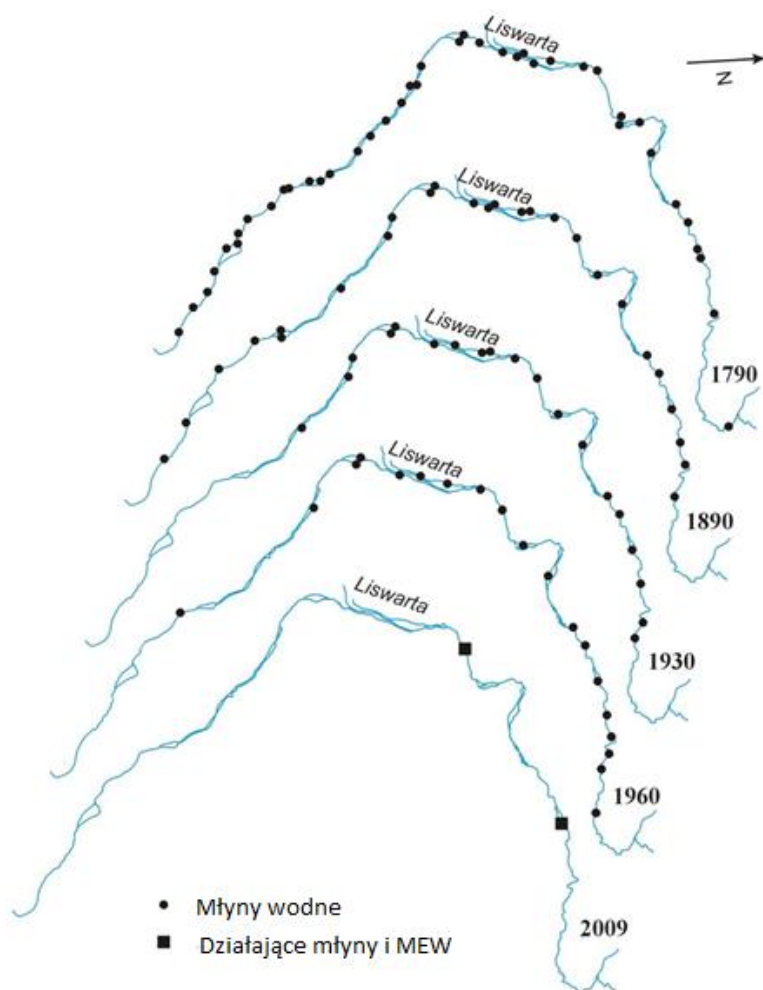
11.	Kochanowice	Kochanowice	Mogila zbiorowa wojenna 2 żołnierzy niemieckich: Hans Faber i Ludwig Ladei, poległych we wrześniu 1939 roku
12.	Konopiska	Korzonek	Mogila wojenna nieznanego żołnierza niemieckiego poległego w styczniu 1945 roku
13.	Konopiska	Aleksandria	Tablica upamiętniająca Damazego Jeziorskiego - kierownika szkoły zamordowanego w KL Auschwitz i innych mieszkańców Aleksandrii pomordowanych w czasie II wojny światowej
14.	Przystajń	Kamińsko	Płyta upamiętniająca śmierć 10 osób: Stefana Anczyka, Stefana Augustynowicza, Włodzimierza Giełdę, Wiktora Hucia, Walentego Kaczmarczyka, Pawła Nicpocia, Alojzego Nicpocia, Piotra Radlaka, Józefa Szymanka i Bronisława Wręczyckiego rozstrzelanych przez hitlerowców w dniu 22 kwietnia 1944 roku

W granicach Parku nie występują obiekty o charakterze obronnym – grody, zamki, twierdze itp. (gródek w Boronowie jako forma przestrzenna nie istnieje). Zachowały się natomiast fragmenty umocnień polowych z lat 1944-45 (niemieckich) przygotowanych do obrony węzła kolejowego w Herbach – rów przeciwczołgowy na wschód od miejscowości i ślady umocnień w rejonie parkingu w Pietrzakach (te ostatnie na skutek porośnięcia podszyciem leśnym są praktycznie nieczytelne).

3.4.6. Inne walory kulturowe miejscowości w Parku i otulinie

Charakterystyczną cechą krajobrazu doliny Liswarty na przestrzeni stuleci było występowanie stawów, urządzanych dla potrzeb funkcjonujących na ciekach wodnych młynów, kuźnic i innych zakładów przemysłowych oraz dla hodowli ryb. W konsekwencji na niektórych ciekach istniały całe kaskady stawów (np. na Liswarcie ponad 20, na Potoku Kochanowickim – tylko na odcinku do Pawełek – kilkanaście, z tego ponad 10 zachowanych do dziś). Niektóre z nich istnieją do dzisiaj, czasem w formie szczątkowej, po innych zostały ślady w postaci urządzeń piętrzących – grobli. Niektóre z nich można by odtworzyć, np. w ramach programu małej retencji inne mogą służyć tylko za świadectwo dawnej działalności.

Ewolucję zabudowy hydrotechnicznej w zlewni Liswarty prześledziła w wielu swoich publikacjach M. Fajer (2003, 2014). Przyjmując za punkt wyjścia XVIII w. zauważyła ona bardzo dużą ewolucję w sposobie użytkowania dolin rzecznych. Od 1790 r. do 2009 r. liczba młynów w dorzeczu Liswarty zmniejszyła się z ponad 150 do 2 (w granicach Parku - 1), chociaż jeszcze przed II wojną światową było ich około 70 (Fajer, 2014) (Ryc. 33). Stało się tak w efekcie traktowania po 1945 r. młynarzy jako „wrogów klasowych”, podobnie jak bogatszych chłopów, w wyniku czego większość młynów, zazwyczaj drewnianych, popadały w ruinę i stopniowo znikaly one z krajobrazu. Młyny, które mimo utrudnień początkowo przetrwały, nie mogły w warunkach istniejącego ustroju konkurować z zakładami państwowymi i również upadły. Po zmianie ustroju w 1989 r. nie było już w tej sytuacji do czego wracać.



Ryc. 33. Zmiana liczby młynów wzdłuż biegu Liswarty od końca XVIII w. do początku XXI w. (Fajer, 2014)

W konsekwencji na niektórych ciekach istniały całe kaskady stawów (np. na Liswarcie ponad 20, na Potoku Kochanowickim kilkanaście tylko na odcinku do Pawetek, z tego ponad 10 – do dziś zachowanych). Niektóre z nich istnieją do dzisiaj, czasem w formie szczątkowej. Niektóre z nich można by odtworzyć, np. w ramach programu małej retencji.

3.4.7. Zestawienie obiektów zabytkowych ujętych w rejestrze i ewidencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Zestawienie obiektów zabytkowych ujętych w rejestrze i ewidencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków zawiera tabela 6.

Tab. 6. Obiekty zabytkowe na terenie PKLnGL znajdujące się w rejestrze i ewidencji WKZ (opracowano na podstawie danych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie oraz Delegatury w Częstochowie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, zweryfikowane w 2018 r.)

Lp	Gmina	Miejscowość	Adres	Obiekt	WKZ nr rej., ewid
1	Boronów	Boronów	ul. Wolności 1-3	Zespół kościoła par. p.w. MB Różańcowej: 1.1. kościół, drewn. 1611, remont. 1890, 1.2. kapliczka p.w. św. Jana Nepomucena, drewn. 2 poł. XIX; 1.3. brama w ogrodzeniu, drewn. 1 ćw. XVII; 1.4. krzyż kamienny przy bramie; 1.5 altana w ogrodzie plebańskim, drewn. XIX, elementy wcześniejsze z d. bramy kościelnej (belka 1621)	kościół 68/78, 378/60; pozostałe - ewid.
2	Boronów	Boronów	ul. Powstańców Śl.	Kaplica p.w. św. Barbary, drewn. 1740, przeniesiona z Zumpów, odbud. poł. XIX	ewid.
3	Boronów	Boronów	ul. 3 Maja 105	Kaplica p.w. Serca Jezusowego, mur. pocz. XX	ewid.
4	Boronów	Boronów	ul. Szkolna 5-7	Zespół szkoły: 2 bud. dydak.-mieszk., obiekty gosp., mur. ok. 1900	ewid.
5	Boronów	Boronów	ul. Dworcowa	Zespół stacji kolejowej: bud. kasowy, magazyn, rampa	ewid.
6	Boronów	Boronów	ul. 3 Maja 57	Dom, mur. ok. 1930	ewid.
7	Boronów	Boronów	ul. Boczna 5	D. komora celna, mur. ok. 1900	ewid.
8	Boronów	Boronów	ul. Wojska Polskiego	Zajazd, ob. sklep, mur. 1 poł. XIX	ewid.
9	Boronów	Boronów	ul. Koszubińska	Pozostałości zespołu folwarcznego: 9.1. stodoła, mur. 2 poł. XIX, 9.2. stodoła, mur. 2 poł. XIX (obie przebudowane), 9.3. obora podworska, mur. 2 poł. XIX (przebudowana)	ewid.
10	Boronów	Boronów	Droga Wojewódzka nr 907	Kolumna pamiątkowa Fryderyka Wilhelma Prieur'a, kamienna, ok. 1835	
11	Boronów	Boronów	ul. Wolności 23	Dom, mur. pocz. XX, ob. bibliot. paraf. po remoncie	ewid.
12	Boronów	Boronów	ul. Wolności 2	Dom, mur. 1920	ewid.
13	Boronów	Dębowa Góra		kapliczka	ewid.
14	Boronów	Dębowa Góra		kapliczka	ewid.
15	Boronów	Dębowa Góra		Dom, mur. k.XIX w.	
16	Boronów	Grojec		Budynek folwarczny (czworak?) mur. ok. poł. XIX	ewid.
17	Boronów	Grojec		Budynki szkoły, mur. ok. 1900	ewid.

18	Boronów	Hucisko		Kaplica p.w. Jana Nepomucena, mur. 1925	ewid.
19	Boronów	Hucisko	przysiółek Sitki	Kapliczka, mur. ok. 1920	ewid.
20	Boronów	Zumpy	ul. Lipowa 4/4a	Leśnictwo (ob. bud. mieszk.), mur. ok. poł. XIX	ewid.
21	Boronów	Zumpy	ul. Kolonijna	Domy ok. poł. XIX w. 21.1 nr 3, drewniany 21.2 nr 23 murowany	ewid.
22	Blachownia	Terzepizury	Droga wojewódzka nr 904	Krzyż żeliwny z 1945 r.	wid.
23	Ciasna	Ciasna	przy linii kolejowej	Wieża ciśnień	ewid.
24	Ciasna	Niwki	nad Liswartą	Młyn wodny (czynny) z d. tartakiem, drewn.	ewid.
25	Ciasna	Zborowskie		Kościół par. p.w. św. Krzyża, mur. 1921-1925	ewid.
26	Ciasna	Zborowskie	ul. Górna 1	Chlew podworski, mur. poł. XIX	ewid.
27	Ciasna	Zborowskie	ul. Główna 26/28	Karczma, ob. dom mieszkalny, mur. 1927	ewid.
28	Ciasna	Zborowskie	ul. Fabryczna 17	D. fabryka fajek, drewn. poł. XVIII w	454/89
29	Koszęcin	Cieszowa		Szkoła, mur. poł. XIX w., ob. Klub Rolnika	
30	Koszęcin	Cieszowa		Kościół fil. p.w. św. Marcina, drewn. 1751, wraz z ogrodzeniem 1779	382/60, 72/78
31	Koszęcin	Cieszowa		Spichlerz dworski, drewn. XVIII w (przebudowany i przeniesiony), ob. dom mieszkalny	wykreślony z rejestru (d. nr 383/60, 73/78)
32	Koszęcin	Cieszowa		Czworak w zespole dworskim mur. XIX w. opuszczony	ewid.
33	Koszęcin	Cieszowa		Kapliczka św. Jana Nepomucena przy kościele	ewid.
34	Herby	Braszczoek 7		Budynek pofolwarczny, mur. ok. 1900	ewid.
35	Herby	Braszczoek 4		Posterunek graniczny, mur., lata 30. XX w., w remoncie	ewid.
36	Herby	Braszczoek 5		Szkoła, mur.	ewid.
37	Herby	Chwostek		Budynek folwarczny	ewid.
38	Herby	Chwostek	ul. Morcinka 73	Dom	ewid.
39	Herby	Hadra	ul. Szkolna	Kaplica p.w. św. Anny, mur.-drewn. pocz. XX	ewid.
40	Herby	Hadra	ul. Szkolna	Szkoła, mur. 1918	ewid.
41	Herby	Hadra		Pozostałości zespołu folwarcz.: a. rządcówka, mur. 1 poł. XIX; b. czworak, mur. poł. XIX; c. obora, mur. 1844; d. spichlerz, mur, 1 poł. XIX	548/57, 388/60, 77/78 (rządc.)
42	Herby	Herby	ul. Lubliniecka 31	Budynek pruskiej komory celnej	ewid.
43	Herby	Herby	ul. Lubliniecka 33	Budynek zarządu kolei wschodniopruskiej	ewid.
44	Herby	Herby	ul. Lubliniecka 36/38	Budynek rosyjskiej komory celnej	ewid.

45	Herby	Herby		Budynek dworca kolei herbskiej	ewid.
46	Herby	Herby	ul. Wieczorka 7	Budynek dworca kolei wschodniopruskiej	ewid.
47	Herby	Herby		Budynek zakładu wychowawczego	ewid.
48	Herby	Herby	przy stacji kolejowej	Wieża wodna d. dworca kolei wschodniopruskiej, mur. 1926	ewid.
49	Herby	Herby	Herby Nowe	Zespół obiektów dworcowych, mur., ok 1926-30 49.1 Wieża wodna 49.2 Budynki dworca kolejowego	ewid.
50	Herby	Herby	ul. Leśna	Budynki mieszkalne, mur. pocz. XX w. 50.1 ul. Leśna nr 2 50.2 ul. Leśna nr 4 50.3 ul. Leśna nr 6 50.4 ul. Leśna nr 8 50.5 ul. Leśna nr 10	ewid.
51	Herby	Herby	ul. Lubliniecka	Budynki mieszkalne, mur. pocz. XX w. 51.1 ul. Częstochowska nr 62 51.2 ul. Częstochowska nr 64 51.3 ul. Częstochowska nr 68/70 51.4 ul. Częstochowska nr 72	ewid.
52	Herby	Turza		Budynek mieszkalny, drewn.	ewid.
53	Herby	Turza		Krzyż przydrożny	ewid.
54	Herby	Kalina	ul. Lompy	Kaplica p.w. Narodzenia MB, mur. 1931	ewid.
55	Herby	Kalina	ul. Lompy 6	D. szkoła, mur. ok. 1910 ob. Zarząd PKLnGL	ewid.
56	Herby	Kalina	ul. Lompy 19	Dom, mur. 1914	ewid.
57	Herby	Lisów	ul. Stawowa	Kaplica p.w. św. Jana Nepomucena, mur. XIX/XX	ewid.
58	Herby	Lisów	główny plac	Zespół pałacowy: pałac, mur. pocz. XIX, przebud. XX	ewid.
59	Herby	Lisów	ul. Stawowa/Krótką	D. rzeźnia, ob. dom, mur. 1923,	ewid.
60	Herby	Lisów		Budynek dworca kolejowego	ewid.
61	Herby	Lisów	ul. Częstochowska 18	Budynek mieszkalny	ewid.
62	Herby	Łębki	nr 11	D. leśniczówka, drewniana	ewid.
63	Herby	Łębki	nr 1	Budynek mieszkalno-gosp. drewn.	ewid. PZ
64	Herby	Łębki	nr 6, 15, 19, 20	Domy, drewniane, XIX-XX w. 64.1 Łębki nr 6 64.2 Łębki nr 15 64.3 Łębki nr 19 64.4 Łębki nr 20	ewid. PZ
65	Herby	Mochala		Zespół pofabryczny: a. budynek admin.-	ewid.

				mieszk. garbarni, b. pozostałości parku	
66	Herby	Olszyna	ul. Klonowa 14	Kościół par. p.w. Wniebowzięcia NMP, mur. 1888	ewid.
67	Herby	Olszyna	ul. Klonowa 5	Komora celna, ob. plebania, mur. pocz. XX	ewid.
68	Herby	Olszyna	ul. Klonowa 10	D. szkoła, ob. bud. mieszk. mur.	ewid.
69	Herby	Olszyna		Głaz na miejscu d. kaplicy grobowej	ewid.
70	Herby	Pietrzaki	Droga nr 46	Krzyż żeliwny z 1946 r.	ewid.
71	Kochanowice	Droniowice	Skrzyż. ul. Szkolnej i Lipowej	Kaplica, mur. 4 ćw. XIX	ewid.
72	Kochanowice	Harbułtowice		Krzyż przydrożny z sygnaturką, nowy metalowy, na miejscu drewnianego z 1946 r.	ewid.
73	Kochanowice	Kochanowice	ul. Wiejska	Zespół kościoła par. św. Wawrzyńca: 73.1 kościół, mur. 1823, 73.2 plebania, mur. 1830, przebud. XX, 73.3 kostnica, mur. 1830 73.4 kaplica cment., mur. 1830,	kościół z cment. 78/57, 389/60, 78/78, ewid.
74	Kochanowice	Kochanowice	przy drodze Częst.-Lubliniec	Kaplica p.w. św. Floriana, mur. poł. XIX	ewid.
75	Kochanowice	Kochanowice	przy drodze Częst.-Lubliniec	Kaplica p.w. św. Jana Nepomucena, mur. poł. XIX	ewid.
76	Kochanowice	Kochanowice	skrzyż. ul. Wiejska i ul. Słoneczna	Kaplica p.w. św. Józefa, mur. 1930	ewid.
77	Kochanowice	Kochanowice	ul. Szkolna 1	Zespół pałacowy: 77.1 pałac, mur. poł. XIX, 1932; 77.2. spichlerz, mur. poł. XIX 77.3. bud.mieszkalny, tzw. inspek-torówka, mur. k. XIX, przebud.;	pałac i spichlerz 79/57, 390/60, 79/78, ewid.
78	Kochanowice	Kochanowice	ul. Dworcowa	Budynek stacji kolejowej	ewid.
79	Kochanowice	Kochanowice	przysiółek Bizja	Zabudowania pofolwarczne	ewid.
80	Kochanowice	Lubockie		Kapliczka mur.	ewid.
81	Kochanowice	Lubockie		Leśniczówka, mur. ok. 1900	ewid.
82	Kochanowice	Pawętki		Kaplica, drewn., 1928, przeniesiona z nad stawu Brzoza	ewid.
83	Kochanowice	Pawętki		Krzyż kamienny 1895	ewid.
84	Kochanowice	Szklarnia		Leśniczówka	ewid.
85	Przystajń	Kamińsko	nr 16	Dom, drewn. pocz. XX w	ewid.
86	Ciasna	Brzegi		Wielki piec hutniczy, mur. XIX w.	ewid.

87	Woźniki	Mzyki	ul. Słoneczna 42	Kapliczka, mur., XX w.	ewid.
88	Ciasna	Zborowskie		Krzyż kamienny	ewid.
89	Ciasna	Bogdala		Krzyż kamienny	ewid.
90	Koszęcin	Cieszowa	ul. Łazowska	Krzyż kamienny	ewid.
91	Blachownia	Trzepizury	droga krajowa nr 46 (w otulinie Parku)	Krzyż żeliwny (ok.1930?)	ewid.
92	Konopiska	Aleksandria Pierwsza	ul. Przejazdowa (droga wojewódzka nr 904 – w otulinie Parku)	Krzyż żeliwny 1905	ewid.

Objaśnienia: WKZ - Wojewódzki Konserwator Zabytków, rej. - rejestr zabytków, ewid. - ewidencja zabytków, Jako obiekty w ewidencji oznaczono wszystkie niewpisane do rejestru zabytków – niezależnie od ich formalnego statusu.

3.5. Kultura regionu

3.5.1. Język w zakresie utrzymania tożsamości kulturowej obszaru

Jak wspomniano powyżej, analizowany obszar położony był na granicy dwóch historycznych regionów – Śląska i Małopolski. Podział ten miał także swoje widoczne konsekwencje w sferze językowej ludzi zamieszkujących te ziemie.

Po stronie śląskiej na przestrzeni wieków ukształtował się i był w powszechnym użyciu dialekt śląski, mający źródłostów słowiański, ale mocno zmodyfikowany pod wpływem języka czeskiego (wcześniej) oraz niemieckiego (później), opisywany współcześnie jako dialekt śląski języka polskiego, w odmianie „gwar pogranicza”, w których widoczny był wpływ terenów sąsiednich. Od czasów kolonizacji niemieckiej stopniowo rozwijał się na tych terenach także dialekt śląski języka niemieckiego oraz sam język niemiecki, przy czym należy podkreślić, że dzięki silnemu konserwatyzmowi językowemu Ślązaków nie stały się one nigdy dominującymi w tym regionie.

Po stronie małopolskiej używany był dialekt małopolski, z naleciałościami śląskimi i rosyjskimi.

3.5.2. Etnografia

3.5.2.1. Tradycyjne stroje ludowe

W części „polskiej” tradycyjny strój ludowy już w latach 50-60 ograniczał się do pasiastej zapaski, później zanikł całkowicie. Przypominany jest jedynie przez lokalne zespoły artystyczne.

Strój śląski – też używany już tylko przez zespoły folklorystyczne – wyróżniał się szerszym użyciem koloru niż w innych regionach, przy czym preferowane są odcienie koloru żółtego. W zasadzie tylko koszula-bluzka były białe.

Dziś można jeszcze czasem spotkać starsze kobiety noszące od święta długie ciemne spódnice, z nałożonym na nie koronkowym wierzchem. Są to jednak sytuacje sporadyczne.

3.5.2.2. Obrzędowość rodzinna i świąteczna

Charakterystyczne dla Śląska jest nie obchodzenie imienin, a jedynie urodzin, szczególnie uroczyste urodzin pięćdziesiątych (tzw. abrahamka). Także śląską tradycją jest obdarowywanie przed ślubem krewnych i znajomych, także w miejscu pracy „kołoczem” - ciastem weselnym - przez kobiety wychodzące za mąż. Z kolei dzieci idące po raz pierwszy do szkoły obdarowywane są „tytą” (torbą

w kształcie rogu) ze słodyczami. Te zwyczaje nie są oczywiście przypisane tylko do terenu doliny Liswarty – są częścią tradycji całego Górnego Śląska. Obserwuje się też mutacje obrzędów ogólnopolskich – topienie Marzanny, przebierańce w różnych wariantach w okresie karnawału., nie są to również zachowania typowe dla tego konkretnie terenu.

3.5.2.3. Tradycja pielgrzymkowa, odpusty

Cechą charakterystyczną obrzędowości jest rozległe powiązanie dorocznego świętowania ludu z liturgią i rytuałem kościoła katolickiego. Odpust jako uroczystość imienin patrona lokalnej świątyni w tradycji ludowej ma charakter lokalnego święta ludowego. Odpusty parafialne na Górnym Śląsku nadal stanowią wielkie święto w każdej parafii. Udział lokalnej społeczności w nabożeństwach jest świadectwem religijnego przeżywania tej uroczystości. Diecezja gliwicka stanowiąca część metropolii katowickiej obejmuje 145 kościołów parafialnych. Obszar Parku znajduje się w znacznej części na terytorium diecezji gliwickiej. Najwięcej kościołów w diecezji gliwickiej poświęconych jest Najświętszemu Sercu Pana Jezusa (Herby, Kochcice). Na drugim miejscu znajdują się świątynie pod wezwaniem św. Józefa, Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (Lubecko), Matki Boskiej Różańcowej (Boronów), Krzyża Świętego (Zborowskie), św. Jana Chrzciciela (Lisów), św. Anny (Hadra). Często spotykanym elementem pejzażu PK są przydrożne krzyże, kapliczki i figury świętych. Drewniane, częściej kamienne krzyże, kapliczki przydrożne o niepowtarzalnym uroku i figury Trójcy Świętej, Matki Bożej i Świętych Pańskich są pomnikami kultury szeroko pojętej. Są znakami nie tylko wiary – bezspornym świadectwem silnej wiary przodków, także znakami zbiorowej pamięci – świadkami historii narodu i państwa. Stanowią symbol wspólnoty kulturowej, religijnej i historycznej lokalnej społeczności. Służą jako punkty orientacyjne dla pielgrzymów, podróżnych i turystów.

Charakterystyczna dla Śląska jest wielka atencja, jaką darzy się tutaj św. Jana Nepomucena, czczonego jako męczennika tajemnicy spowiedzi świętej, co wyraża się największą liczbą kaplic przydrożnych jemu poświęconych, pierwotnie lokalizowanych przy stawach, strumieniach, mostach, obecnie często bez takiego kontekstu. W granicach Parku kapliczki poświęcone temu świętemu to około połowa wszystkich obiektów. Świętymi cieszącymi się równie dużą atencją są św. Barbara – czczona przede wszystkim jako patronka górników oraz św. Florian – patron strażaków.

Zawsze ważne w życiu społeczeństwa katolickiego było Pielgrzymowanie. Jak w całym kraju pielgrzymowano głównie na Jasną Górę. Typowo śląskimi kierunkami pielgrzymek były natomiast – i są w dalszym ciągu – Piekary Śląskie i Góra św. Anny. Pielgrzymki są organizowane przez parafie, od pewnego czasu popularne są również pielgrzymki grup zawodowych i stowarzyszeń. Sezon pielgrzymkowy, podobnie jak w reszcie kraju, trwa od maja do października. Występował tu również zwyczaj, od kilkunastu lat zarzucony, pielgrzymowania do sąsiednich parafii

Obok aspektów sakralnych odpustom towarzyszą radosne biesiady rodzinne i zabawy. Wśród wielu okazji sprzyjających spotkaniom, odpusty odgrywają bardzo poważną rolę w konsolidacji rodziny i wspólnoty parafialnej. Odbývają się w pogodnej atmosferze, towarzyszy im poczucie wspólnoty, bezpieczeństwo i odpoczynek. Odpust-rozpust to rodzinne uczestnictwo w święcie patrona kościoła oraz różne zachowania ludyczne typowe dla tej uroczystości. Odpust – w kościele, a rozpust – w tym dniu poza nim. Rozpust to w tradycji ludowej: biesiadowanie odpustowe (gościny rodzinne), odpustowe kramy i zabawy, karuzele, strzelnice, zabawy taneczne, festyny oraz stragany odpustowe (pierniki). Wszystko to stanowi „świat zabawy”, który czyni te święta tak radosnymi.

Także tylko w tej części Parku występują krzyże w zespole z sygnaturką, którą wierni są zwoływani na wspólne modły lub inne wydarzenia.

W kulturze tradycyjnej ważną rolę nadal odgrywa pieczywo obrzędowe. Każdej większej uroczystości towarzyszy wypiekanie specjalnego ciasta. Wśród wielu regionalnych odmian ciasta szczególne miejsce mają pierniki, znane na Górnym Śląsku już w XIII i XIV w. Ich wyrobem w średniowieczu zajmowali się zakonnicy w klasztorach. Do kształtowania i dekoracji tych wypieków służyły najpierw drewniane klocki, później blaszane foremki. Do cieszących się dużym popytem pod k. XIX i na pocz. XX w. należały na Górnym Śląsku „piernikowe serca”. Patronem czczonym przez piekarzy i piernikarzy jest św. Klemens. Na pocz. XX w. powstało szereg firm zajmujących się wyrobem pierników. Ich tradycje są kontynuowane w czasach współczesnych. Do zwyczajów przeniesionych z tradycji do codziennego życia należy obyczaj powszechnego nabywania przez kobiety odpustowych pierników i częstowania nimi znajomych w pracy.

3.5.2.4. Wybrane legendy

Typowo śląskimi legendami są te o skarbniku – postaci mieszkającej w kopalni, strażniku skarbów. Na terenie Parku, gdzie w zasadzie nie było kopalni głębinowych mniej popularne niż w pozostałej części Śląska. Popularnymi postaciami z legend, przejętych chyba z ziem czeskich były utopce – postacie żyjące w głębinach wodnych i płatające ludziom różne figle, często bardzo uciążliwe. Także typowo śląską postacią jest Meluzyna – żyjąca w związku z mężczyzną syrena.

Jak wszędzie tak i tutaj powstawały też legendy i podania związane z postaciami rzeczywistymi, historycznymi bądź znanymi z własnego terenu, np. związane z polowaniami na ostatnie na tym terenie egzemplarze wilka i niedźwiedzia, dotyczące nazw miejscowości. Czasem legendy dotyczą ‘baśniowej’ interpretacji zdarzeń, które rozegrały się jeszcze za pamięci osób żyjących w momencie powstawania legendy (np. legenda o diable, który upuścił na miejscu kaplicy w Olszynie głąz – w rzeczywistości przyciągnięty i umieszczony tam ok. 1900 roku na polecenie właściciela dóbr).

3.6. Atrakcyjność zasobów kulturowych dla rozwoju funkcji turystycznych i rekreacyjnych Parku

Walory kulturowe Parku mogą zostać wykorzystane w rozwoju funkcji turystyczno – rekreacyjnych, przy czym należy zaznaczyć, że występujące tu zabytki nie należą do szczególnie wybitnych. Jednak w wypadku odpowiedniej oprawy, przygotowania poglądowych tablic i zajmującego opisu szlaków i znajdujących się na nich obiektów mogą być interesującym uzupełnieniem dla tras o charakterze „przyrodniczo-krajobrazowym”. Turystyka kulturowa jaką można rozwijać na tym obszarze powinna być skierowana na różnorodność i względną kompletność składowych krajobrazu kulturowego. Pojedyncze obiekty nie stanowią tak dużej wartości, jak ich zbiór świadczący o wielokulturowej mozaice dziedzictwa oraz długiej historii i tradycji.

Dla grup wyspecjalizowanych interesujące mogą być zabytki związane z rozwojem kolejnictwa, a także historycznym przemysłem. Atrakcyjna dla odwiedzających może też być bogata sieć stawów stanowiąca zarówno walor kulturowy, jak i krajobrazowy i przyrodniczy.

W rozwoju szlaków turystycznych można też wykorzystać trasy dawnych kolejek leśnych.

Dyskusyjnym, ale możliwym do realizacji wydaje się pomysł promowania przenoszenia i adaptacji na cele rekreacyjne (tak indywidualnie jak w drodze tworzenia zespołów) lub adaptacji „in situ” obiektów ginącej architektury drewnianej.

3.7. Ocena stanu ochrony i przekształceń zasobów kulturowych, ze szczególnym uwzględnieniem ostatniego 10-lecia

Zgodnie z zapisami dokumentacji do projektu planu ochrony z 2007 r. celem strategicznym odnoszącym się do walorów kulturowych była ochrona walorów kulturowych i krajobrazowych

poprzez ustalenie odpowiednich zasad zabudowy i zagospodarowania terenów w tym w szczególności dotyczących:

- zabytkowych układów przestrzennych wsi,
- zespołów pałacowych i dworsko-parkowych z folwarkami,
- obiektów architektonicznych reprezentatywnych dla Parku,
- cmentarzy i miejsc pamięci,
- historycznych elementów zagospodarowania przemysłowego w dolinie Liswarty takich jak spiętrzenia rzek i potoków, stawy, groble, nasypy, kopce,
- alei, zadrzewień śródpolnych, dróg historycznych,
- obszarów pogórnicznych i stref obserwacji archeologicznej,
- panoram, wnętrz i dominant krajobrazowych oraz przedpola ekspozycji biernej.

Z głównego celu strategicznego wynikały szczegółowe ustalenia do planu ochrony, odnoszące się do walorów kulturowych. Pierwsze z nich dotyczyły utrzymania tożsamości kulturowej obszaru w zakresie:

- ochrony stanowisk archeologicznych, szczególnie tych, narażonych na niszczenie na skutek eksploatacji materiałów budowlanych, prowadzenia prac rolnych, technicznych. Ponadto podano warunki prowadzenia prac w strefach obserwacji archeologicznej i stanowiskach archeologicznych oraz określono możliwości sprawowania nadzoru archeologicznego nad prowadzonymi pracami,
- ochrony historycznie ukształtowanych cech krajobrazu wiejskiego,
- ochrony i rewitalizacji obiektów zabytkowych oraz zasługujących na miano zabytku w oparciu o wytyczne konserwatorskie. Ochrona przed rozbiórką wartościowych zabudowań wiejskich poprzez wsparcie dla zmiany ich funkcji np. na letniskową, agroturystyczną itp.,
- ochrony zespołów pałacowych oraz dworsko-parkowych i folwarcznych,
- zachowania i dbałości o kaplice i krzyże przydrożne powiązane z zachowaniem zabytkowego charakteru i lokalizacji,
- zachowania i rewitalizacji cmentarzy zwłaszcza innych wyznań (ewangelicki, żydowski), szczególnie oznaczenie tablicami informacyjnymi, brak wprowadzania innych funkcji i ogrodzenie,
- opieki nad miejscami pamięci,
- podtrzymywaniu regionalnej kultury niematerialnej np. gwary śląskiej, muzyki, zwyczajów
- inwentaryzacji i aktualizacji przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i Wojewódzką Służbę Ochrony Zabytków obiektów nieuwzględnionych w rejestrach, a zasługujących na miano zabytku,
- promocji powstania katalogu projektów dla Parku na podstawie wzorców lokalnej zabytkowej zabudowy. Zaproponowano obiekty maksymalnie 2-kondygnacyjne, z dachami dwuspadowymi lub naczółkowymi o odpowiednim nachyleniu, kryte dachówką, z tradycyjnymi materiałami wykorzystanymi do wykończenia elewacji np. cegła licowa, cegła, tynk i drewno.

W zakresie kształtowania regionalnego osadnictwa wiejskiego celami szczegółowymi były:

- zachowanie w krajobrazie czytelnych elementów zagospodarowania historycznego (spiętrzenia rzek, potoków, stawy, groble i nasypy),
- zachowanie i uzupełnienie historycznego zadrzewienia w formie alei przydrożnych, pasów wiatrochronnych, remizów z uwzględnieniem pierwotnego składu gatunkowego,

- zachowanie fortyfikacji po II wojnie światowej (rów w Herbach),
- zachowanie historycznych dróg, dróg granicznych,
- zachowanie historycznych układów wsi,
- sytuowanie nowych budynków w miejscach starych siedlisk, zachowując tradycyjny układ budynków w stosunku do drogi i w zagrodach,
- prowadzenie remontów zespołów pałacowo-parkowych i dworsko-parkowych w celu zabezpieczenia przed niszczeniem,
- adaptowanie i zagospodarowanie pustostanów zabytkowych zespołów pałacowo- i dworsko-parkowych oraz uporządkowanie terenów podwórz,
- zachowanie w przypadku nowych budynków skali, charakteru i lokalizacji zgodnej z tradycyjnymi układami zespołów pałacowo- i dworsko-parkowych,
- przywrócenie zespołom pałacowo- i dworsko-parkowym jedności kompozycyjnej oraz czytelności układów parkowych poprzez usuwanie samosiewów, nowych budynków, urządzeń technicznych,
- pielęgnacja i zachowanie w dobrym stanie sanitarnym drzew w Parku oraz zakaz ich wycinania i dosadzania w przypadkowych miejscach nowych roślin,
- konsultacje z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w sprawach remontów, adaptacji i renowacji zabytkowych zespołów pałacowo i dworsko-parkowych.

Dokumentacja do projektu planu ochrony z 2007 r. zakładała następujące cele szczegółowe w zakresie ochrony obiektów architektury i budownictwa:

- zachowanie i otoczenie opieką wiejskich chat drewnianych i ceglanych oraz zachowanie ich w dobrym stanie technicznym, a razie potrzeby przenoszenie w nowe miejsce zamiast rozbiórki,
- uzgadnianie z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków kwestii remontów i modernizacji obiektów murowanych i drewnianych pod względem: utrzymania charakteru bryły budynku, kształtu i nachylenia dachu, stosowania tradycyjnych materiałów, tradycyjnych technologii, pastelowej, harmonizującej z otoczeniem kolorystyki fasad, zachowania oryginalnego układu okien i drzwi, zachowania detali dekoracyjnych oraz konsultacji w sytuacji zmiany funkcji obiektu i sposobu jego adaptacji do nowej funkcji,
- w kwestii otoczenia obiektów zabytkowych wstrzymanie się od prowadzenia robót przyczyniających się do zeszpecenia otoczenia zabytku oraz nielocalizowanie w otoczeniu obiektów zabytkowych elementów kontrastujących i rażących z ich charakterem, a także stosowanie w ogródkach i parkach okalających zabytek roślinności rodzimej, nadającej swojski klimat,
- nowo powstające budynki powinny harmonijnie wpisywać się w otoczenie istniejącej zabudowy i przyrody, powinny nawiązywać kształtem, lokalizacją, gabarytem do tradycyjnej regionalnej zabudowy oraz nie powinny powielać zagranicznych, obcych architektonicznie wzorców budownictwa, powinny być zgodne z przyjętymi dla obszaru Parku wzorcami architektonicznymi z zastosowaniem tradycyjnych elementów konstrukcji i dekoracji, ogrodzenia nowych budynków powinny być dopasowane do charakteru zabudowy i wykonane z tradycyjnych materiałów.

Jako czynniki degradujące krajobraz, za wyjątkiem obiektów przemysłowych, energetycznych, linii przesyłowych i składowisk odpadów – wskazano: złe budownictwo, zarówno stare jak i nowe, o złym stanie technicznym. Zauważono, że na terenie Parku istnieje wiele niszczących obiektów o cechach zabytkowych, w tym zespoły pałacowo-parkowe, dworsko-parkowe. Jako przyczynę podano brak

kryteriów i wymogów w realizacji nowej zabudowy oraz remontowania i adaptacji starych obiektów, co powoduje chaos przestrzenny i stylistyczny. Stwierdzono, że charakter i stan zachowania zabudowy jest najłabszym elementem krajobrazu, który w znacznym stopniu obniża jego jakość.

Jako wskazania odnoszące się do zachowania walorów kulturowych w dokumentacji do projektu planu ochrony z 2007 r. wskazano:

- dla chaosu stylistycznego w budownictwie mieszkalnym, letniskowym i usługowym – dbałość o estetykę i stylistykę nowych oraz modernizowanych zabudowań i ich ogrodzeń, wprowadzenie stylu budownictwa nawiązującego do tradycyjnych, historycznych wzorów architektury oraz zakaz lokalizacji obiektów nienawiązujących formą do zachowanych historycznych zespołów;
- dla dewastacji tradycyjnego stylu budownictwa poprzez niekontrolowaną i nieprzemysłaną modernizację – opracowanie planów realnej pomocy i zachęty dla ludzi, chcących odbudować stare zabudowania, przestrzeganie stosowania w modernizacji tradycyjnych materiałów budowlanych;
- dla ekspansji budownictwa letniskowego w krajobrazach naturalnych i naturalno-kulturowych – ograniczenie zabudowy w granicach istniejących układów osadniczych, wprowadzenie wymogu zachowania historycznych elementów zagospodarowania (związanych z gospodarką rybną, rolną);
- dla zanikania rolniczego, ekstensywnego użytkowania enklaw śródleśnych i przyleśnych – zalecenia tradycyjnych sposobów gospodarowania, struktury użytkowania i podziału gruntów, sprzyjającej mozaice krajobrazowej.

W ciągu ostatnich 10. lat wykonano następujące prace, mające na celu ochronę walorów kulturowych:

- 1) objęcie ochroną konserwatorską obiektów zabytkowych:
 - a) opracowanie gminnej ewidencji zabytków wraz z szczegółowymi kartami zabytków np. dla gminy Konopiska w 2012 r. i rozszerzenie w 2014 r. – inwentaryzacja walorów kulturowych gminy, dla gminy Herby, Woźniki, Ciasna,
 - b) objęcie ochroną w formie wpisu do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania gmin Panki, Kochanowice, Ciasna, Boronów, Konopiska,
 - c) ustanowienie w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego stref ochrony konserwatorskiej i stref ochrony krajobrazu kulturowego dla najcenniejszych przestrzeni w obrębie gmin (Kochanowice, Konopiska, Ciasna, Panki),
 - d) ustanowienie stref obserwacji archeologicznej w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (Kochanowice, Ciasna, Panki, Konopiska);
- 2) remonty i modernizacje obiektów zabytkowych:
 - a) przejęcie obiektów zabytkowych przez gminę, gruntowny remont i zmiana funkcji np. Fabryka Fajek w Zborowskim (remont w 2015 r.),
 - b) remont zabytkowego kościoła w Boronowie wraz z jego otoczeniem (ogrodzenie i cmentarz parafialny) w 2013 r. (podczas remontu odkryto pod tynkiem malowidła);
- 3) poprawa estetyki:
 - a) uwzględnienie w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin zapisów odnoszących się do estetyki i stylistyki powstających budynków proponowanych w projekcie Planu ochrony z 2005 r.
- 4) zachowanie tradycyjnych elementów krajobrazu:

- a) w 2010 r. przed Urzędem Gminy w Konopiskach postawiono pomnik, upamiętniający górnictwo i hutnictwo żelaza na terenie gminy,
- b) wyłożenie kostką brukową, wyposażenie w stylowe lampy tzw. traktu Królewskiego w Konopiskach w 2006 r., a przez to wyeksponowanie alei lipowej (starodrzew). Poprzedni plan ochrony zakładał zachowanie cennego starodrzewia oraz alei lipowej.

Pomimo zapisów w dokumentacji do projektu planu ochrony z 2007 r., w ciągu ostatnich 10. lat nie udało się przeprowadzić wszystkich prac, mających na celu ochronę walorów kulturowych.

Oceniając stanu ochrony i przekształceń zasobów kulturowych należy stwierdzić co następuje:

- 1) w ciągu ostatnich 10 lat do Rejestru Zabytków nie wpisano żadnego obiektu położonego na terenie Parku Krajobrazowego Lasy nad Górną Liswartą. W poprzednim planie ochrony znajdował się zapis o ujęciu w Rejestrze Zabytków wodociągowej wieży ciśnień w Herbach Nowych (zalecenie konserwatorskie) – wieża jest wpisana do ewidencji zabytków. Nie wprowadzono do Rejestru Zabytków kirkutu w Cieszowej (poprzedni plan wskazywał na tą potrzebę);
- 2) obiekty zabytkowe wpisane do Rejestru Zabytków znajdują się w złym stanie technicznym, ponadto są obiektami niezagospodarowanymi i popadającymi w ruinę np. dwór w Panoszowie (w poprzednim planie ochrony ujęto zapis o zaleceniu konserwatorskim w sprawie ukończenia remontu pałacu), budynki folwarczne w Cieszowej, kirkut w Cieszowej, zabudowania gospodarcze przy pałacu w Kochanowicach (spichlerz i obora), a także obiekty, które znajdują się w miejscowych ewidencjach zabytków – zespół dworsko-pałacowy w Aleksandrii. Poprzedni plan ochrony zakładał pilny remont spichlerza w Kochanowicach, który nie został zrealizowany. Ponadto wobec parku w Aleksandrii zalecano jego zagospodarowanie. W poprzednim planie znajdowały się zapisy dotyczące uporządkowania i ogrodzenia żywopłotem kirkutu w Cieszowej;
- 3) następuje przeznaczanie obiektów zabytkowych na funkcję mieszkalną (np. zmiany takie zaszyły wraz ze zmianą właściciela pałacu w Lisowie oraz młynu w Panoszowie);
- 4) nie podjęto działań na rzecz przywrócenia czytelności układów zespołów parkowo-pałacowych np. Kochanowice (pałac pełni funkcję szkoły, zabudowania gospodarcze popadają w ruinę, a park nie pełni funkcji integralnej z nimi). Poprzedni plan ochrony zakładał zachowanie i prace pielęgnacyjne w parku przy pałacu w Kochanowicach oraz jego rekonstrukcję;
- 5) zanikają obiekty kulturowe na skutek braku prac remontowych np. stary piec hutniczy w Niwkach lub zmiany właściciela np. cmentarz ewangelicki w Molnej (teren prywatnej działki);
- 6) sukcesywnie ubywa charakterystycznych obiektów budownictwa ceglanego. Spowodowane to jest przede wszystkim dokonywaniem termomodernizacji poprzez nakładanie warstw materiałów izolujących, zacierających także ceglany detal i tynkowanie obiektów, jak również wymianą okien na nowe, większe i niedostosowane do charakteru budynku, połączone z likwidowaniem charakterystycznych nadproży;
- 7) w trakcie modernizacji dróg usuwane są przydrożne zadrzewienia (np. droga w kierunku Częstochowy w Boronowie, droga Boronów – Herby w Olszynie i Kalinie);
- 8) sukcesywnie usuwane są kolejne stare drzewa na czynnych cmentarzach, w pobliżu istniejącej lub powstającej zabudowy oraz w alejach śródpolnych i pasach wiatrochronnych (w dużej części w wyniku działania „lex Szyszko” - podobnie jak w wypadku dróg nie zastępuje się ich nowymi);
- 9) ubywa prywatnych obiektów drewnianych, rozbieranych nie tylko ze względu na zły stan techniczny (np. 2 budynki w Boronowie, budynek w Zumpach) lub pokrywanych różnymi okładzinami (rządówka w Aleksandrii).

Wymienione działania w dużej części są wynikiem niezrozumienia znaczenia obiektów dla tożsamości miejsca.

4. UWARUNKOWANIA PRAWNE, SPOŁECZNE I GOSPODARCZE OCHRONY WALORÓW KULTUROWYCH

Zasadnicze uwarunkowania prawne mające znaczenie dla walorów kulturowych wynikają z powszechnie obowiązujących ustaw i aktów wykonawczych. W szczególności należą do nich:

- ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2067 z późn. zm.),
- ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1945 z późn. zm.),
- rozporządzenia wydane do ww. ustaw.

Zasadniczym aktem prawnym odnoszącym się bezpośrednio do Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” jest wymienione na wstępie Operatu rozporządzenie Nr 55/08 Wojewody Śląskiego z dnia 25 sierpnia 2008 r. w sprawie Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” (Dz. Urz. Nr 163, poz. 3071)r. Oprócz opisu granic Parku i jego otuliny oraz celów ochrony określa ono zakazy obowiązujące na jego obszarze, jednak wśród nich brak zapisów odnoszących się w sposób bezpośredni do kwestii ochrony walorów kulturowych.

Uwarunkowaniem prawnym dotyczącym ochrony walorów kulturowych są zapisy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, stanowiących akty prawa miejscowego. W planach obowiązujących uwzględnione są zapisy teoretycznie wystarczająco chroniące obiekty wymienione w zestawieniach. Praktyka pokazuje jednak, że przepisy nie zawsze są na tyle jednoznaczne, aby nie można było w formalnej zgodzie z nimi realizować zamierzenia sprzecznego z celem, dla osiągnięcia którego były sformułowane. W szczególności brak jest możliwości egzekucji właściwych postępowań w wypadku uporczywego zaniechania, prowadzącego do destrukcji chronionego obiektu.

Uwarunkowania społeczne to zrozumienie znaczenia istnienia materialnych świadków historii, nawet skromnych, dla tożsamości miejsca. Jak wcześniej wspomniano na ogół tego zrozumienia brak. O ile daje się zauważyć swego rodzaju sentyment w odniesieniu do obiektów publicznych, szczególnie sakralnych – ale raczej w sensie docenienia ich obecnego czy poprzedniego przeznaczenia niż formy – to w stosunku do obiektów prywatnych na ogół panuje podejście całkowicie utylitarne.

Uwarunkowania gospodarcze – to możliwość sfinansowania działań wykraczających poza najtańsze rozwiązania pozwalające na osiągnięcie celu użytkowego, a prowadzących do utrzymania obiektu w pożądanym stanie lub doprowadzenia do takiego stanu. W realiach niezbyt zamożnych gmin jest na ogół uzależniona od możliwości uzyskania dofinansowania zewnętrznego.

5. ZAGROŻENIA DLA WALORÓW KULTUROWYCH ORAZ MOŻLIWE SPOSOBY ICH ELIMINACJI LUB OGRANICZENIA

Zidentyfikowane zagrożenia wewnętrzne dla walorów kulturowych PKLnGL oraz możliwe sposoby ich eliminacji lub ograniczenia przedstawiono w tabeli 13.

Tab. 7. Charakterystyka oraz źródła zagrożeń wewnętrznych dla walorów kulturowych PKLnGL oraz możliwe sposoby ich eliminacji lub ograniczenia

Lp.	Charakterystyka i źródła zagrożenia	Bonitacja zagrożenia*	Miejsce występowania w obrębie Parku	Możliwe sposoby eliminacji lub ograniczenia zagrożeń i ich skutków
1.	Brak użytkownika	3 / 11 (w	Cały obszar Parku	Prawna egzekucja obowiązku dbania o

	obiektu lub właściciel niepodjęjący prac konserwacyjnych	zależności od obiektu)		obiekt zabytkowy (ewentualnie inwestor zastępczy)
2.	Niewłaściwa funkcja obiektu	8	Cały obszar Parku	Adaptacja na inne cele
3.	Brak ochrony prawnej obiektu	8	Cały obszar Parku	Wpis do ewidencji konserwatorskiej
4.	Wprowadzanie nowych inwestycji kubaturowych w obszarze przedpola ekspozycji zabytku. Przystanianie obiektów roślinnością wysoką wprowadzaną w efekcie nasadzeń lub sukcesji	3 / 11 (w zależności od obiektu)	Cały obszar Parku	Wprowadzenie stref ochrony ekspozycji wraz ze stosownymi zapisami regulującymi sposób zagospodarowania terenu
5.	Wprowadzanie nowych inwestycji kubaturowych w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu przejmującego rolę dominanty	3 / 11 (w zależności od obiektu)	Cały obszar Parku	Wprowadzenie stref ochrony ekspozycji wraz ze stosownymi zapisami regulującymi sposób zagospodarowania terenu
6.	Całkowite ograniczenie dostępności obiektu przez jego właściciela lub użytkownika obiektu	3 / 11 (w zależności od obiektu)	Cały obszar Parku	Klauzula do umowy dzierżawy lub sprzedaży obiektu, inna zachęta

Zagrożenia oceniono stosując skalę bonitacji zagrożeń T.J. Chmielewskiego (2014) według przyjętej skali

0 – brak zagrożeń,

1 – zagrożenia potencjalne, niewielkie,

2 – zagrożenia potencjalne, umiarkowane,

3 – zagrożenia potencjalne, duże,

4 – zagrożenia istniejące, niewielkie, o słabnym natężeniu,

5 – zagrożenia istniejące, niewielkie, względnie stałe,

6 – zagrożenia istniejące, niewielkie, o narastającym natężeniu,

7 – zagrożenia istniejące, umiarkowane, o słabnym natężeniu,

8 – zagrożenia istniejące, umiarkowane, względnie stałe,

9 – zagrożenia istniejące, umiarkowane, o narastającym natężeniu,

10 – zagrożenia istniejące, duże, o słabnym natężeniu,

11 – zagrożenia istniejące, duże, względnie stałe,

12 – zagrożenia istniejące, duże, o narastającym natężeniu.

? – zagrożenie trudne do oceny

W stosunku dla walorów kulturowych PKLnGL nie stwierdzono znaczących zagrożeń zewnętrznych.

Część II

Strategia ochrony

6. CELE OCHRONY WALORÓW KULTUROWYCH

Jak wspomniano w rozdziale 1.4, zgodnie z zapisami obowiązującego rozporządzenia Nr 55/08 Wojewody Śląskiego z dnia 25 sierpnia 2008 r. w sprawie Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” (Dz. Urz. Nr 163, poz. 3071) szczególnym celem ochrony w Parku Krajobrazowym jest *ochrona specyficznej fizjonomii krajobrazu dorzecza Liswarty jako syntezy wartości przyrodniczych i kulturowych, a zwłaszcza zachowanie:*

- 1) *właściwego stanu ochrony siedlisk przyrodniczych, w szczególności siedlisk hydrogenicznych dorzecza Liswarty, w tym naturalnych cieków wodnych, starorzeczy oraz innych naturalnych i antropogenicznych zbiorników wodnych, torfowisk wysokich i przejściowych, trzęsawisk, obniżen dolinkowych, mszarów i źródlisk;*
- 2) *szaty roślinnej, w tym charakterystycznego układu mozaiki leśno-łąkowo-polnej;*
- 3) *różnorodności flory i fauny;*
- 4) *walorów krajobrazowych, w tym elementów charakterystycznego krajobrazu kulturowego, z zabytkowymi układami przestrzennymi wsi, zespołami pałacowo-parkowymi, historycznymi elementami zagospodarowania przemysłowego, alejami, zadrzewieniami śródpolnymi i historycznym układem dróg.*

Powyższy cel można potraktować jako nadrzędny cel ochrony do którego nawiązują przyjęte w ramach prac nad Planem ochrony następujące strategiczne i operacyjne cele ochrony walorów kulturowych (Tab. 14).

Tab. 8. Strategiczne i operacyjne cele ochrony walorów kulturowych

Lp.	Cele strategiczne	Cele operacyjne
1.	Zachowanie wszystkich komponentów wchodzących w skład zasobów środowiska kulturowego, w tym zwłaszcza: <ul style="list-style-type: none"> • zabytkowych zespołów pałacowo-parkowych, folwarcznych; • obiektów religijnych (kościół, cmentarze, kapliczki); • zabytkowych obiektów przemysłowych, rzemieślniczych i hydrotechnicznych; • innych obiektów historycznych i miejsc pamięci • oraz utrzymanie, a tam gdzie jest to możliwe poprawa stanu ich ochrony 	Uwzględnienie cennych obiektów w dokumentach planistycznych i strategicznych gmin, powiatów i województwa. Przeciwdziałanie niszczeniu i niewłaściwemu korzystaniu z obiektów zabytkowych oraz pozostałych zasobów środowiska kulturowego
2.	Przywrócenie w świadomości społecznej mieszkańców oraz innych osób odwiedzających obszar Parku historii tych obszarów oraz uświadomienie znaczenia zasobów lokalnego środowiska kulturowego	Wypracowanie form promocji – w tym powielanie pozytywnych przykładów – pożądanego stosunku do obiektów zabytkowych i charakterystycznych dla terenu
3.	Ochrona i utrwalanie tożsamości kulturowej obszaru Parku zwłaszcza: <ul style="list-style-type: none"> • kultury organizacji przestrzennej historycznych struktur osadniczych oraz swoistego charakteru zabudowy wiejskiej, • ciągłości procesu dziejowego budowania struktury środowiska kulturowego poprzez stosowanie „zasady dobrej kontynuacji”, 	Uwzględnienie zasad w polityce przestrzennej gmin

	<ul style="list-style-type: none"> • odtwarzanie i ożywianie lokalnych tradycji; zachowanie elementów kultury ludowej, w tym folkloru muzycznego i tanecznego, zwyczajów, obrzędów uroczystości ludowych, • zachowanie historycznych cmentarzy oraz miejsc pamięci narodowej 	
4.	<p>Poprawa dostępności do obiektów dziedzictwa kulturowego dla osób zainteresowanych.</p> <p>Rozwijanie inicjatyw obywatelskich dotyczących społecznych form opieki nad zabytkami i krajobrazem kulturowym oraz wykorzystywania ich na rzecz rozwoju regionalnego</p>	Prowadzenie działań edukacyjnych

7. STRELOWANIE OBSZARU PARKU

Przy sporządzaniu dokumentów planistycznych dla zróżnicowanych wewnętrznie obszarów, na potrzeby formułowania ustaleń dokonują się ich strefowania (podziału na strefy). Dotyczy to zarówno dokumentów samorządowych różnych szczebli (plany zagospodarowania województw, studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego), Administracji Lasów Państwowych (plany urządzania lasu), jak i dokumentów innych jednostek. Zastosowanie takiego podziału ułatwia przestrzenne adresowanie ustaleń odnoszących się do wybranych fragmentów analizowanego obszaru. Metoda ta stosowana jest także powszechnie w przypadku planów ochrony dla parków krajobrazowych, a mapa stref staje się podstawową, a często wręcz jedyną mapą, mającą rangę aktu prawnego, uchwalaną jako załącznik do uchwały sejmiku wojewódzkiego w sprawie planu ochrony. W ramach prac nad aktualnym Planem ochrony dla PKLnGL przyjęto koncepcję podziału Parku na strefy działań ochronnych, których wyznacznikiem jest zakładany do osiągnięcia cel oraz zasadniczy kierunek ochrony zasobów i walorów Parku⁵. Wydaje się że takie podejście jest najbardziej czytelne dla odbiorców Planu ochrony, a jednocześnie praktyczne do stosowania.

Wypracowany w ramach uzgodnień całego zespołu autorskiego Planu ochrony podział obejmuje dwie zasadnicze grupy stref działań ochronnych, pokrywających cały obszar Parku rozłącznie (tzn. poszczególne strefy nie mogą na siebie nachodzić, za wyjątkiem sytuacji w której w strefie BK_1 lub BK_2 zaplanowano także działania dotyczące poprawy stosunków wodnych lub inne działania ochronne – w takim przypadku strefa otrzymuje podwójną numerację typu: BK_1/BK_3, BK_2/BK_5, itd.):

- grupę stref ochrony stabilizującej (kod strefy - BS), w obrębie których zaleca się utrzymanie istniejącego stanu i sposobu użytkowania,
- grupę stref ochrony kreatywnej – przebudowy (kod strefy - BK), w obrębie których zaleca się podjęcie aktywnych działań ochronnych lub zmianę sposobu użytkowania.

Rezerваты przyrody dla których z mocy ustawy o ochronie przyrody sporządza się odrębne plany ochrony zaliczono do stref BW – obszarów wyłączonych z ustaleń Planu ochrony.

⁵ W niektórych planach ochrony stosowane są podziały oparte na cechach fizjonomicznych krajobrazu, funkcjach spełnianych przez poszczególne strefy lub na ich waloryzacji

Dodatkowo, w obrębie Parku wyróżniono obszary i obiekty objęte rekomendacjami Planu ochrony (kod wydziałów - C), obejmujące propozycje adresowane do różnych podmiotów, wykraczające poza działania aktywnej ochrony. Obszary i obiekty z tej grupy mogą dotyczyć tylko wybranych fragmentów Parku „nakładając się” na wydziałowania z grupy B, mogą także „nachodzić na siebie (np. C_1 na C_2).

Typologię stref przyjętą dla Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” przedstawia tabela 9.

Tab. 9. Typologia podziału obszaru PKLnGL na strefy

B	Strefy działań ochronnych
BS	Strefy utrzymania istniejącego sposobu użytkowania terenu (ochrona stabilizująca):
BS_1	strefy zachowania tradycyjnego krajobrazu rolniczego i innych terenów otwartych
BS_2	strefy zachowania krajobrazu leśnego
BS_3	strefy zachowania wód powierzchniowych, obszarów podmokłych i stref źródliskowych
BS_4	strefy zachowania tradycyjnego układu zabudowy
BS_5	strefy zachowania założeń parkowych, cmentarnych, alei przydrożnych i innych terenów zieleni
BK	Strefy i miejsca zmiany istniejącego stanu środowiska przyrodniczego lub kulturowego poprzez wywołanie ukierunkowanych procesów (ochrona kreatywna):
BK_1	strefy przeciwdziałania zmniejszaniu i fragmentacji terenów otwartych, w tym łąkowych, torfowiskowych i murawowych, w wyniku samoistnej sukcesji lasu lub celowego zalesiania
BK_2	strefy modyfikacji gospodarki leśnej
BK_3	strefy i miejsca poprawy stosunków wodnych
BK_4	strefy dopuszczalnego zainwestowania (obszary zainwestowane lub wskazane do zainwestowania)
BK_5	inne strefy i miejsca aktywnych działań ochronnych
BW	Obszary wyłączone z ustaleń Planu ochrony ze względu na obowiązywanie przepisów odrębnych (rezerwy przyrody)

C	Rekomendacje
C	Obszary i obiekty objęte rekomendacjami Planu ochrony
C_1	strefy ochrony krajobrazów w obrębie krajobrazów o cechach priorytetowych do uwzględnienia w ramach audytów krajobrazowych
C_2	obiekty lub obszary o najwyższych wartościach przyrodniczo-krajobrazowych, zasługujące na objęcie dodatkową formą ochrony prawnej
C_3	obiekty lub obszary o najwyższych wartościach kulturowych, zasługujące na objęcie dodatkową formą ochrony prawnej

Ustalenia Operatu ochrony walorów kulturowych, tam gdzie było to uzasadnione merytorycznie, zaadresowano do poszczególnych wydziałów z grupy B i C. Podział Parku na strefy przedstawiony został na mapie wspólnej dla wszystkich operatów szczegółowych, stanowiącej jeden z elementów dokumentacji Planu ochrony. Mapa ta została także dołączona jako załącznik do projektu uchwały Sejmiku Województwa Śląskiego w sprawie Planu ochrony dla Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą”.

W ramach prac nad Planem ochrony przygotowano także wspólną dla wszystkich operatów, syntetyczną mapę diagnostyczną, prezentującą najważniejsze uwarunkowania formalne (prawne) oraz uwarunkowania przyrodnicze, krajobrazowe i kulturowe mające znaczenie dla strategii ochrony. Ze względu na to, że ocena uwarunkowań poprzedza w planowaniu formułowanie działań ochronnych wydziałom tym nadano kod A. Mapa ta ma charakter jedynie informacyjny, a wydziałom nie przypisano żadnych działań.

Typologię wydzieleń w ramach grupy A przedstawiono w tabeli 10, przy czym obejmuje ona zakres wykraczający poza specyfikę Operatu ochrony walorów kulturowych.

Tab. 10. Typologia wydzieleń prezentujących wybrane uwarunkowania ochrony PKLnGL

A	Uwarunkowania
AP	Obszary i obiekty przyrodnicze objęte ochroną z mocy ustawy o ochronie przyrody:
AP_1	rezerваты przyrody
AP_2	użytki ekologiczne
AP_3	pomniki przyrody
AP_4	obszary Natura 2000
AK	Obszary i obiekty kulturowe objęte ochroną z mocy ustawy o ochronie zabytków:
AK_1	obiekty wpisane do rejestru zabytków
AK_2	obiekty wpisane do ewidencji zabytków
AI	Obszary i obiekty objęte ochroną z mocy innych aktów prawnych:
AI_1	łasy ochronne
AI_2	strefy ochronne ujęć wód podziemnych
AI_3	tereny górnicze
AA	Inne uwarunkowania przyrodnicze, krajobrazowe i kulturowe:
AA_1	krajobrazy o cechach priorytetowych
AA_2	ponadlokalne korytarze ekologiczne
AA_3	lokalne korytarze ekologiczne
AA_4	obszary występowania szczególnie cennych siedlisk przyrodniczych oraz siedlisk gatunków objętych ochroną prawną
AA_5	inne szczególnie cenne obszary i obiekty przyrodnicze, krajobrazowe i kulturowe zasługujące na zachowanie
AZ	Inne uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego:
AZ_1	obszary przeznaczone do zainwestowania w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego obowiązujących na dzień sporządzenia Planu ochrony
AZ_2	obszary wyłączone z zabudowy na mocy zapisów § 3 ust. 1 pkt 7 rozporządzenia nr 55/08 Wojewody Śląskiego z dnia 25 sierpnia 2008 r. w sprawie Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą” (strefa 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych) ⁶

8. ZAKRES PRAC ZWIĄZANYCH Z OCHRONĄ WALORÓW KULTUROWYCH

8.1. Zasady ochrony walorów kulturowych

Poniżej sformułowane zasady zaleca się wprowadzić do studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, dostosowując zapisy do lokalnych uwarunkowań.

- 1) obiekty i obszary wpisane do rejestru zabytków objęte są ochroną konserwatorską na mocy przepisów odrębnych o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Każda działalność inwestycyjna, zmiana sposobu użytkowania i zagospodarowania, prace remontowe

⁶ Zgodnie z aktualnym brzmieniem ustawy o ochronie przyrody (art. 17. ust. 1 pkt 7a) chodzi wyłącznie o rzeki, jeziora i zbiorniki naturalne

- i konserwatorskie, sposób zagospodarowania obiektów i terenu wpisanych do rejestru zabytków wymagają odpowiedniego zezwolenia organu właściwego w sprawach ochrony zabytków;
- 2) w odniesieniu do obiektów ujętych w ewidencji zabytków i w ich otoczeniu obowiązują następujące zasady:
- a) jako działanie preferowane – zachowanie pierwotnej postaci obiektu poprzez jego konserwację i odtwarzanie z zachowaniem gabarytów, geometrii dachu, detalu architektonicznego oraz z wykorzystaniem materiałów budowlanych nawiązujących do oryginalnych.
 - b) w wypadku konieczności przebudowy lub rozbudowy obiektu związanej z dostosowaniem go do nowej funkcji bądź jego modernizacją - przestrzeganie następujących podstawowych zasad:
 - i) zachowanie gabarytów obiektu i geometrii dachu; lokalizowanie ewentualnej dodatkowej kubatury w części dobudowanej, nawiązującej do niego charakterem,
 - ii) zastosowanie materiałów budowlanych nawiązujących do oryginalnych.,
 - iii) zachowanie rozmieszczenia i kształtu otworów, w tym szczególnie formy nadproży,
 - iv) w wypadku wymiany stolarki powtórzenie w nowej dotychczasowych podziałów bądź zastosowanie okien i drzwi jednokwaterowych/jednoskrzydłowych – o jednakowym charakterze w całym obiekcie,
 - v) uzyskanie ewentualnego doświetlenia pomieszczeń przez zwielokrotnianie okien lub facjat, a jeżeli budynek w pierwotnej postaci ich nie ma – oknami połaciowymi;
 - c) dostosowanie lokalizacji, formy i skali nowej zabudowy realizowanej na działce, w tym:
 - i) nieprzekraczanie linii zabudowy wyznaczonej przez budynek zabytkowy,
 - ii) ograniczenie wysokości obiektów nowych i przebudowywanych; poziom okapu tych obiektów nie powinien być powyżej poziomu okapu głównych połaci dachu budynku zabytkowego,
 - iii) dostosowanie do obiektu zabytkowego charakteru obiektów małej architektury, ogrodzeń i parkanów, urządzeń reklamowych i tablic informacyjnych,
 - d) zachowanie i uzupełnianie układu zieleni związanej z obiektem;
- 3) w szczególnych przypadkach, uzasadnionych udokumentowanym złym stanem technicznym obiektu, można dopuścić rozbiórkę obiektów, po przeprowadzeniu prac dokumentacyjnych;
- 4) krzyże i kapliczki przydrożne należy pozostawiać "in situ". W wypadku modernizacji lub przebudowy drogi, wymuszających przeniesienie obiektu, nowa lokalizacja powinna być możliwie jak najbliżej pierwotnej;
- 5) w wypadku przenoszonych obiektów zabytkowych lub obiektów odtwarzanych na wzór zabytkowych na terenach usług oraz zabudowy rekreacyjnej i rezydencjonalnej nie obowiązują określone dla tych terenów rygory dotyczące kształtowania zabudowy w zakresie gabarytów budynków i kształtu dachu;
- 6) w wypadku zabudowy uzupełniającej przy obiektach zabytkowych obowiązuje dostosowanie gabarytów i charakterystycznych elementów zabudowy do tych obiektów;
- 7) w odniesieniu do stref obserwacji archeologicznej:

- a) dla pojedynczych stanowisk ustala się obszar obserwacji archeologicznej w promieniu 40 m od centrum stanowiska,
 - b) dla występujących na niewielkim obszarze zgrupowań stanowisk archeologicznych ustala się granice obserwacji archeologicznej zgodnie z rysunkiem planu,
 - c) nie dopuszcza się prowadzenia w granicach stanowisk takich działań niszczących jak głęboka orka, prace wybiórcze i niwelacyjne,
 - d) działalność inwestycyjna taka jak: melioracje, gazyfikacje, prace wod-kan, energetyczne, teletechniczne oraz budowlane, mogą być warunkowo dopuszczone wyłącznie po uzgodnieniu z organem właściwym w sprawach ochrony zabytków;
- 8) w odniesieniu do strefy ścisłej ochrony archeologicznej nie dopuszcza się żadnej działalności budowlanej i innej niezwiązanej bezpośrednio z rewaloryzacją tych terenów;
- 9) zaleca się odtworzenie, tam gdzie możliwe, stawów w historycznych lokalizacjach.

8.2. Propozycje ustaleń do studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz innych dokumentów strategicznych, a także propozycje działań dotyczących eliminacji lub ograniczenia zagrożeń wewnętrznych lub zewnętrznych dla walorów kulturowych

1. Zaleca się objęcie, w celu pełniejszej i bardziej skutecznej ochrony krajobrazów kulturowych Parku, dodatkowymi formami ochrony prawnej lub planistycznej następujących obszarów i obiektów o najwyższych wartościach kulturowych:

L.p.	Kod strefy	Zalecana forma ochrony i proponowana nazwa	Lokalizacja i orientacyjna powierzchnia [w ha]	Charakterystyka
1	2	3	4	5
1.	C_3.1	proponowany park kulturowy „Zborowskie”	Obszar centrum wsi Zborowskie, gmina Ciasna. Powierzchnia ok. 15 ha.	Obejmuje centrum wsi Zborowskie z historyczną zabudową i osią widokową wzdłuż ul. Fabrycznej wraz z budynkiem fabryki fajek, kościół Podwyższenia Krzyża Św., cmentarz parafialny przy ul. Polnej oraz ul. Polna z lipową aleją
2.	C_3.2	proponowany park kulturowy „Cieszowa”	Obszar centrum wsi Cieszowa (enklawa 1) oraz cmentarza żydowskiego (enklawa 2), gmina Koszęcin. Powierzchnia ok. 4 ha.	Obejmuje centrum wsi Cieszowa z historyczną zabudową wzdłuż ul. Kasztanowej, zabytkowy drewniany kościół św. Marcina wraz z cmentarzem przykościelnym, zabytkowe budynki folwarczne oraz cmentarz żydowski
3.	C_3.3	proponowany park kulturowy „Lubockie”	Obszar wsi Lubockie, stawy hodowlane na Potoku Kochanowickim, staw Brzoza oraz stanowisko różanecznika katawbijskiego wraz z otaczającymi lasami, gmina Kochanowice.	Obejmuje krajobraz kulturowy związany z rodem Ballestremów, w tym stawy hodowlane wraz z obiektami hydrotechnicznymi, plantację różanecznika katawbijskiego będącego pomnikiem przyrody oraz krajobraz wsi Lubockie z osadnictwem o charakterze siedliskowym i historyczną zabudową

			Powierzchnia ok. 549 ha.	
--	--	--	--------------------------	--

2. Zaleca się w strefie BK_5.2.2 obejmującej zespół pofolwarczny we wsi Boronów (gm. Boronów):

- 1) utrzymanie historycznego układu zespołu;
- 2) niewprowadzanie ogrodzeń i nowych obiektów w granicach dawnego dziedzińca oraz między zachowanymi budynkami dawnego folwarku, z zastrzeżeniem podpunktu 3;
- 3) dopuszczenie lokalizacji ewentualnych nowych obiektów jedynie na miejscu rozebranego budynku w północnej pierzei dziedzińca, w historycznej linii zabudowy, z wykorzystaniem tradycyjnych materiałów budowlanych i zachowaniem gabarytów budynku i spadków dachu nawiązujących do zachowanych obiektów pofolwarcznych;
- 4) prowadzenie się konserwacji budynków okalających dziedziniec;
- 5) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;
- 6) wykorzystywanie do ewentualnych nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew i krzewów;

3. Zaleca się w strefie BK_5.2.3 obejmującej obszar występowania reliktywów eksploatacji rud żelaza na północ od wsi Zumpy (gm. Boronów) zachowanie kopców pozostałych po szybikowej eksploatacji rud żelaza.

4. Zaleca się w strefie BK_5.2.4 obejmującej historyczne drogi w obrębie Parku (gm. Boronów, gm. Herby, gm. Kochanowice, gm. Koszęcin), w tym: dawną drogę graniczną, pierwotny przebieg drogi Boronów-Częstochowa, drogę gospodarczą Górny Dwór-Lipowiec-Cielec, drogę po śladzie dawnej kolejki leśnej, zespół dróg dawnego majątku Koszęcin w rejonie Króliczej Górki i Dołów, dawną drogę Lubliniec-Częstochowa, tzw. Napoleońską, zespół dróg śródpolnych majątku Cieszowa oraz drogę dojazdową do dawnej leśniczówki Cielec:

- 1) zachowanie przebiegu dróg w terenie, także w przypadku prowadzenia procesów scaleniowych, modernizacji układu komunikacyjnego itp.;
- 2) uczytlnienie przebiegu dróg poprzez uzupełnienie poza obszarami leśnymi zadrzewień przydrożnych o tradycyjnym składzie gatunkowym: dąb, klon, lipa, ew. brzoza.

5. Zaleca się w strefie BK_5.2.5 obejmującej cmentarz ewangelicki w Molnej (gm. Ciasna):

- 1) prowadzenie konserwacji zachowanych nagrobków oraz uczytlnienie zarysów fundamentów dawnego kościoła;
- 2) niewprowadzanie nowych obiektów;
- 3) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;
- 4) odtworzenie ogrodzenia cmentarnego.

6. Zaleca się w strefie BK_5.2.6 obejmującej zespół zorganizowanej zabudowy z lat 30. i 40. XX w. w Molnej (gm. Ciasna):

- 1) zachowanie układu przestrzennego zespołu – wzajemnego usytuowania budynków mieszkalnych i towarzyszących oraz bryły i kształtu dachów budynków mieszkalnych;

2) niewprowadzanie w granicach zespołu nowych obiektów w strefie do 5 m. od strony frontowej budynków;

3) wykorzystywanie do ewentualnych nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew i krzewów;

7. Zaleca się w strefie BK_5.2.7 obejmującej układ przestrzenny centrum wsi Zborowskie (gm. Ciasna):

1) prowadzenie konserwacji obiektów zabytkowych, zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi;

2) zachowanie tradycyjnej szerokości ulicy, linii regulacyjnych, linii zabudowy oraz istniejącej struktury podziałów własnościowych w wypadku wymiany kubatury i zabudowy działek wolnych;

3) kształtowanie zabudowy wg następujących zasad:

a) ograniczenie wysokości budynków lokalizowanych w pierzejach ulic do 4 m od poziomu terenu do linii okapu i do 1 kondygnacji, plus ewentualnie użytkowe poddasze,

b) stosowanie dachów symetrycznych dwuspadowych i naczółkowych, w układzie kalenicowym, przy nachyleniu połaci 35-45° z dopuszczeniem lukarn, facjat, okien połaciowych,

c) ustalenie poziomu 0,00 budynku nie wyżej niż 0,8 m ponad poziom terenu,

d) stosowanie na elewacjach i dachach tradycyjnych materiałów budowlanych i wykończeniowych;

4) zachowanie historycznych elementów wystroju architektonicznego oraz elementów małej architektury;

5) zachowanie układu cmentarza oraz historycznych nagrobków, w tym powstałych przed 1939 r.;

6) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;

8. Zaleca się w strefie BK_5.2.8 obejmującej zespół pofolwarczny we wsi Hadra (gm. Herby):

1) prowadzenie konserwacji zachowanych obiektów zabytkowych, w tym ogrodzeń;

2) zachowanie historycznego układu zespołu i lokalizacji ewentualnych nowych obiektów w zgodzie z tym układem oraz z dostosowaniem ich architektury do obiektów zabytkowych;

3) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia oraz powojennymi nasadzeniami topolowymi;

4) wykorzystywanie do nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew i krzewów.

9. Zaleca się w strefie BK_5.2.9 obejmującej zespół pofabryczny we wsi Mochała (gm. Herby):

1) prowadzenie konserwacji budynku administracyjno-mieszkalnego, z dopuszczeniem jego adaptacji;

2) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;

3) ewentualne lokalizowanie nowych obiektów oraz nowych nasadzeń jedynie na podstawie koncepcji obejmującej cały teren uzgodnionej z organem właściwym w sprawach ochrony zabytków.

10. Zaleca się w strefie BK_5.2.10 obejmującej zespół przestrzenny głównego placu w Lisowie (gm. Herby):

- 1) prowadzenie konserwacji zachowanych obiektów zabytkowych;
 - 2) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;
 - 3) wykorzystywanie do nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew i krzewów.
11. Zaleca się w strefie BK_5.2.11 obejmującej miejsce po cmentarzu i kościele w Lisowie (gm. Herby):
- 1) prowadzenie konserwacji zachowanego krzyża żeliwnego;
 - 2) niewprowadzanie nowej zabudowy i jakichkolwiek nadziemnych obiektów i urządzeń technicznych za wyjątkiem ewentualnie niewielkiej kaplicy;
 - 3) wykorzystywanie do nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew i krzewów.
12. Zaleca się w strefie BK_5.2.12 obejmującej obszar zainwestowania z przełomu XIX-XX wieku w Herbach przy ul. Lublinieckiej (gm. Herby):
- 1) prowadzenie konserwacji zachowanych obiektów historycznych;
 - 2) w przypadku wprowadzania nowych obiektów lub przebudowy obiektów istniejących dostosowanie ich charakteru do obiektów historycznych poprzez:
 - a) dostosowanie wysokości do wysokości budynków historycznych,
 - b) kalenicowe sytuowanie obiektów,
 - c) stosowanie dachów dwuspadowych o nachyleniu ok. 15° lub naczółkowych o nachyleniu 40-45° lub niesymetrycznych z nachyleniem połaci frontowej min.70°,
 - d) stosowanie tradycyjnych materiałów elewacyjnych i dachowych.
13. Zaleca się w strefie BK_5.2.13 obejmującej plac wiejski z otaczającymi obiektami i cmentarzem w Olszynie (gm. Herby):
- 1) w przypadku wprowadzania nowych obiektów lub przebudowy obiektów istniejących dostosowanie ich charakteru do obiektów historycznych poprzez:
 - a) ograniczenie wysokości do jednej kondygnacji,
 - b) dwuspadowe lub naczółkowe dachy o nachyleniu 40 - 45°,
 - c) stosowanie tradycyjnych materiałów elewacyjnych i dachowych;
 - 2) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;
 - 3) zachowanie historycznych nagrobków w tym powstałych przed 1939 r.
14. Zaleca się w strefie BK_5.2.14 obejmującej historyczne zadrzewienia przydrożne między miejscowościami Kalina-Olszyna-Zumpy (gm. Herby):
- 1) utrzymanie historycznych zadrzewień przydrożnych, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia. W wypadku modernizacji drogi i konieczności jej poszerzenia dopuszcza się wycięcie jednego rzędu drzew, pod warunkiem nasadzenia nowego w odległości wynikającej z przepisów odrębnych;
 - 2) uzupełnienie luk nowymi nasadzeniami.

15. Zaleca się w strefie BK_5.2.15 obejmującej rów przeciwczołgowy (na północ od Herbów) stanowiący fragment zespołu fortyfikacji polowych z okresu II wojny światowej (gm. Herby):

- 1) zachowanie rowów w terenie oraz w miarę możliwości zaznaczenie w terenie zatartych fragmentów ich przebiegu;
- 2) odstąpienie od obsadzania dna i skarp.

16. Zaleca się w strefie BK_5.2.16 obejmującej układ przestrzenny wsi Kochanowice (gm. Kochanowice):

- 1) zachowanie istniejącego układu ulic i placów;
- 2) zachowanie historycznych podziałów i linii zabudowy;
- 3) w przypadku wprowadzania nowych obiektów lub przebudowy obiektów istniejących dostosowanie ich charakteru do obiektów historycznych poprzez:
 - a) ograniczenie wysokości budynków lokalizowanych w pierzejach ulic i placów do dwu kondygnacji, z poziomem „0,00” nie wyżej niż 0,8 m powyżej poziomu terenu,
 - b) stosowanie dachów wysokich, z nachyleniem połaci frontowej w granicach 35-45°,
 - c) usytuowanie budynków frontowych – kalenicowe;
- 4) zachowanie przedogródków z tradycyjną formą ogrodzenia;
- 5) stosowanie tradycyjnych materiałów budowlanych i wykończeniowych;
- 6) zachowanie i konserwację tradycyjnych elementów wystroju architektonicznego;
- 7) zachowanych tradycyjnych elementów małej architektury;
- 8) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;

17. Zaleca się w strefie BK_5.2.17 obejmującej zespół pałacowy w Kochanowicach:

- 1) prowadzenie konserwacji zachowanych obiektów historycznych;
- 2) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;
- 3) wykorzystywanie do nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew i krzewów.
- 4) przed przystąpieniem do jakichkolwiek prac inwestycyjnych w granicach strefy opracowanie i uzgodnienie z organem właściwym w sprawach ochrony zabytków, co najmniej koncepcji zagospodarowania obejmującej cały teren;
- 5) stosowania, w wypadku budowy nowych obiektów lub remontu istniejących, tradycyjnych materiałów budowlanych i wykończeniowych.

18. Zaleca się w strefie BK_5.2.18 obejmującej cmentarz parafialny w Kochanowicach (gm. Kochanowice):

- 1) zachowanie historycznego układu cmentarza;
- 2) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;

3) prowadzenie konserwacji zachowanych zabytkowych obiektów architektonicznych kostnicy i kaplicy;

4) zachowanie historycznych nagrobków, w tym powstałych przed 1939 r.

19. Zaleca się w strefie BK_5.2.19 obejmującej zespół gospodarczych zabudowań podworskich w Kochanowicach (gm. Kochanowice):

1) w przypadku wprowadzania nowych obiektów lub przebudowy obiektów istniejących zachowanie tradycyjnego układu zespołu zabudowań oraz dostosowanie gabarytów, kształtu i wykończenia obiektów do istniejącej zabudowy historycznej;

2) prowadzenie konserwacji zachowanych obiektów;

3) zachowanych i konserwacja tradycyjnych elementów wystroju architektonicznego;

4) stosowania, w wypadku budowy nowych obiektów lub remontu istniejących, tradycyjnych materiałów budowlanych i wykończeniowych.

20. Zaleca się w strefie BK_5.2.20 obejmującej zespół kościoła parafialnego w Kochanowicach (gm. Kochanowice):

1) prowadzenie konserwacji budynku kościoła zgodnie z zatwierdzonym programem prac konserwatorskich;

2) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;

3) wykorzystywanie do nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew i krzewów;

4) niewprowadzanie nowych obiektów, za wyjątkiem obiektów o charakterze małej architektury, których lokalizacja wynika z potrzeb kultu, po uzgodnieniu ich formy i lokalizacji z organem właściwym w sprawach ochrony zabytków.

21. Zaleca się w strefie BK_5.2.21 obejmującej zespół leśniczówki Lubockie (gm. Kochanowice):

1) zachowanych i konserwacja tradycyjnych elementów wystroju architektonicznego;

2) prowadzenie konserwacji zachowanych obiektów zabytkowych zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi;

3) zachowanie tradycyjnych elementów małej architektury;

4) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia.

22. Zaleca się w strefie BK_5.2.22 obejmującej dawny folwark w Aleksandrii - przysiółek Żabia (gm. Konopiska):

1) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;

2) odtworzenie alei dojazdowej od południa oraz uzupełnienie nasadzeń alei dojazdowej od strony wschodniej z wykorzystywaniem do nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew.

23. Zaleca się w strefie BK_5.2.23 obejmującej dawny folwark w Cieszowej utrzymanie ścisłej ochrony konserwatorskiej (gm. Koszęcin).

24. Zaleca się w strefie BK_5.2.24 obejmującej cmentarz katolicki przy kościele w Cieszowej (gm. Koszęcin):

- 1) zachowanie historycznego układu cmentarza;
- 2) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia;
- 3) zachowanie zabytkowych obiektów architektonicznych;
- 4) zachowanie historycznych nagrobków, w tym powstałych przed 1939 r.;
- 5) otoczenie terenu zielenią osłonową, z wykorzystywaniem do nasadzeń rodzimych gatunków i odmian drzew i krzewów.

25. Zaleca się w strefie BK_5.2.25 obejmującej cmentarz żydowski w Cieszowej (gm. Koszęcin):

- 1) zachowanie bramy i istniejących macew;
- 2) ogrodzenie cmentarza.

26. Zaleca się w strefie BK_5.2.26 obejmującej zespół młyna wodnego w Klucznie (gm. Przystajń):

- 1) prowadzenie konserwacji obiektów zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi;
- 2) w przypadku wprowadzania nowych obiektów lub przebudowy obiektów istniejących dostosowanie miejsc ich usytuowania, bryły oraz materiałów budowlanych i wykończeniowych do istniejących obiektów istniejących;
- 3) zachowanie starodrzewu, poza drzewami suchymi, chorymi i zagrażającymi bezpieczeństwu ludzi i mienia.

8.3. Propozycje wykorzystania walorów kulturowych w rozwoju funkcji turystycznych i edukacyjnych

Postuluje się utworzenie ścieżek - szlaków rowerowych i pieszych na śladach dawnych kolejek leśnych oraz dróg historycznych, z tablicami informacyjnymi.

Na tych samych trasach – organizowanie przejazdów grupowych, połączonych z prelekcją (ekologicznymi środkami komunikacji – np. melex, bryczka, „rower wieloosobowy”).

Utworzenie ścieżek „historycznych” prowadzących do ciekawszych obiektów po drogach współczesnych.

Wykorzystanie obiektów zabytkowych do lokalizacji punktów obsługi turystów i spacerowiczów (gastronomia, sale tradycji).

punktów widokowych, w połączeniu z adekwatną informacją o ich historii.

Promocja lokalnych wzorów (krzyże żeliwne, krzyże z sygnaturką) do wykorzystania, jako działań wzmacniających tożsamość lokalnej społeczności.

8.4. Potrzeby uzupełnienia wiedzy dotyczącej walorów kulturowych

Podstawowa wiedza – na podstawie znanych źródeł – wydaje się być wystarczająca dla sformułowania ustaleń do Planu ochrony.

Postuluje się metodyczne rozpoznanie archeologiczne w obrębie lasów i dokonanie weryfikacji stanowisk archeologicznych wpisanych aktualnie bez dokładnej lokalizacji.

Dla atrakcyjnego opracowania tablic informacyjnych na szlakach – pożądane byłoby przeprowadzenie kwerendy dotyczącej wybranych obiektów w celu uzyskania interesujących szczegółów z ich historii oraz atrakcyjnej ikonografii.

9. PROGNOZA STANU W PERSPEKTYWIE 20-LETNIEJ

9.1. Wariant ochrony zachowawczej – utrzymanie aktualnych trendów, bez podejmowania działań wskazanych w Planie ochrony

Podjęte w ostatnich 10 latach działania ochrony zasobów kulturowych mają przede wszystkim charakter formalno-prawny, który w sposób bezpośredni nie ma istotnego wpływu na stan obiektów, można go traktować jako istotny, ale zaledwie „pierwszy krok” w wieloetapowej postępowaniu konserwatorskim. Dalszy brak aktywnych działań, w krótkim czasie doprowadzi do całkowitej degradacji substancji zabytkowej Parku, na którą składają się przede wszystkim pozostałości po osadach młyńskich, cmentarze, kapliczki i przydrożne krzyże oraz założenia dworsko-parkowe – czyli nie tylko wrażliwe na zniszczenia, ze względu na swoją specyfikę komponenty, ale również odsunięte na dalszy plan w postrzeganiu jako wartościowe, w świadomości społecznej (odmiennie niż ma to miejsce w przypadku kościołów czy pałaców). Brak szybkiej interwencji, skierowanej na zabezpieczenie a następnie restaurację i upowszechnienie tych miejsc jako cennych kulturowo, w krótkim czasie doprowadzi do całkowitej ich utraty (pozostałości po młynach, cmentarzach) lub degradacji materiałowej i krajobrazowej (wymiana na „nowoczesne” krzyże przydrożnych, ich usunięcie lub wprowadzanie obcych kulturowo i krajobrazowo form ich oprawy – rośliny, ogrodzenia inne elementy).

9.2. Wariant ochrony aktywnej - pełna realizacja ustaleń Planu ochrony

Realizacja ustaleń Planu ochrony PKLnGL w odniesieniu do zasobów kulturowych gwarantuje zachowanie najcenniejszych elementów środowiska kulturowego terenu Parku oraz przywrócenie im walorów historycznych, estetycznych i użytkowych.

Gospodarka przestrzenna respektująca zapisy Planu, umożliwi zachowanie najcenniejszych obszarów kulturowych (strefy ochrony ekspozycji i krajobrazu) przy jednoczesnym zapewnieniu im możliwości dalszego rozwoju.

Realizacja tego wariantu może jednak wymagać przymusowego wpisu do rejestru zabytków obiektów zagrożonych a preferowanych do zachowania lub rewaloryzacji, oraz następnie zapewnienia znacznych środków finansowych, zapewniających przede wszystkim wykup albo przewidziane w przepisach o ochronie zabytków wywłaszczenie obiektu i jego utrzymanie lub renowację.

9.3. Oszacowanie kosztów realizacji ustaleń Operatu

Szacunkowe koszty wdrożenia ustaleń i rekomendacji Operatu ochrony walorów kulturowych PKLnGL przedstawiono w tabeli 11.

Tab. 11. Oszacowanie kosztów realizacji ustaleń Operatu ochrony walorów kulturowych PKLnGL

Lp.	Działanie	Podmiot odpowiedzialny za realizację	Szacunkowy koszt
1.	Remonty obiektów zabytkowych	Właściciele obiektów	W zależności od zakresu prac
2.	Przygotowanie materiałów promocyjnych dotyczących	Samorządy lokalne	30 000 zł

	walorów kulturowych regionu	we współpracy z Zespołem Parków Krajobrazowych Woj. Śląskiego	
--	-----------------------------	--	--

10.LITERATURA

Publikacje

- Cichocki Z, (red.) 2007, Dokumentacja do projektu planu ochrony Parku Krajobrazowego „Lasy nad Górną Liswartą”. Diagnostyka, Warszawa.
- Dobrowolski T., Sztuka województwa śląskiego. Wyd. Muzeum Śląskiego w Katowicach, Katowice, s. 151.
- Emmerling D., 2009: Przewodnik po zabytkach województwa śląskiego. Śląskie Wyd. ADAN, Bielsko-Biała, s. 96
- Fajer M., 2003a, Budowle wodne jako element krajobrazu w dorzeczu Liswarty, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 2, s. 78-86.
- Fajer M., 2014, Watermills – a Forgotten River Valley Heritage – selected examples from the Silesian voivodeship, Poland, Environ. Socio.-econ. Stud., 2,2: 1-9.
- Fajer M., w druku: Środowisko przyrodnicze a osadnictwo pradziejowe w dorzeczu Liswarty [w:] Środowisko i kultura, t.2, Łódź.
- Gedl M., Ginter B., Godłowski K., 1971: Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty. cz. II. Śląski Inst. Nauk., Katowice, s. 143.
- Godłowski S., 1969, sprawozdanie z badań wykopaliskowych w dorzeczu Liswarty w latach 1965-1966. Sprawozdania Archeologiczne, t. XX.
- Grabny B., 2013: Fabryka fajek w Zborowskim. Wyniki dotychczasowych badań, Rocznik Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie, Tom 1, Chorzów, s. 140-150
- Jaros J., 1972: Lubliniec. Zarys rozwoju powiatu. Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, Katowice, s. 462.
- Kowalewski L., 1989: Przyroda parków pałacowych i dworskich na obszarze województwa częstochowskiego, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, s. 184.
- Matuszczak J., 1975: Kościoły drewniane na Śląsku. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.
- Młodkowska-Przepiórowska I., Koj H., 1999: Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Urbanistyki. *Wytwórnia fajek ceramicznych*, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, Częstochowa.
- Mucha A., 2014: Fabryka fajek Zborowskie, Narodowy Instytut Dziedzictwa, dostępny na stronie www.zabytek.pl.
- Mucha A., 2014: Młyn wodny Kluczno, Narodowy Instytut Dziedzictwa, dostępny na stronie www.zabytek.pl.
- Pilch T., 2008: Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska, Wyd. Arkady, Warszawa, s. 447.

- Solon J., Borzyszkowski J., Bidłasik M., Richling A., Badora K., Balon J., Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł., Dobrowolski R., Grzegorzczak I., Jodłowski M., Kistowski M., Kot R., Krąż P., Lechnio J., Macias A., Majchrowska A., Malinowska E., Migoń P., Myga-Piątek U., Nita J., Papińska E., Rodzik J., Strzyż M., Terpiłowski S., Ziaja W., 2018: Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and Adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data. *Geographia Polonica* 2018, Volume 91, Issue 2, pp. 143-170
- Thullie Cz., 1969: Zabytki architektury województwa katowickiego i opolskiego. Przewodnik. Wyd. Śląsk, Katowice, s. 270.
- Zarzeźna D., Żyłka W., Zarzeźny R., Michalski C., 2007. Walory turystyczne gminy Boronów. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, seria Kultura Fizyczna* 7, 171-181.
- Zarzeźna D., Żyłka W., Zarzeźny R., Michalski C., 2007. Walory turystyczne gminy Boronów. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, seria Kultura Fizyczna* 7, 171-181
- Zimny J., 1963, Rozwój wielkopieczownictwa w częstochowskim zagłębiu rudonośnym (1610-1816). *Hutnik*, r. 30, nr 6, s. 186-193

Mapy

- Brodowski 1806 - mapa „Nowego Śląska”, 1796-1806, skala 1 : 58 000
- Gilly D., 1803- mapa „Nowych Południowych Prus” 1793-1803, skala 1: 50 000
- Karte der Friderizianischensiedlungen, 1932, skala 1 : 100 000 Opole
- Mapa „Kwatermistrzowska”, 1839, mapa Królestwa Kongresowego skala 1 : 126 000
- Mapa c.k. Sztabu Generalnego, 1900, mapa terenów Królestwa Kongresowego skala 1 : 75 000
- Mapa topograficzna WIG - 1930-39, mapa Polski w granicach międzywojennych i tereny przygraniczne niemieckie skala : 25 000)
- Mapy Topograficzne w skali 1:10 000
- Messtischblatt, 1940, mapy Rzeszy Niemieckiej, wydania od 1882 do 1940, skala 1: 25 000
- Schmettau F.W., 1781, mapa Śląska (wschód), 1781, skala 1 : 50 000
- Uhrmesstischblatt, 1929, mapa Prusy w granicach po 1815 r, skala 1 : 25 000
- Werde Ch., 1751, Krieger Karte von Schlesien 1747-51, skala ok. 1:33 000

Inne opracowania

- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin
- Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego gmin
- Strategie gmin Boronów, Herby, Starcza, Woźniki
- Rejestry zabytków dla gmin, gminne ewidencje zabytków
- Karty ewidencyjne zabytków z gmin: Herby, Konopiska
- Ewidencje stanowisk archeologicznych gmin: Boronów, Ciasna, Herby, Kochanowice, Przystajń i Wręczyca Wielka
- Baza Danych Obiektów Topograficznych
- Geoportal Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID)

11.ZESTAWIENIE TABEL, MAP I RYCIN

Wykaz tabel:

TAB. 1. ZESTAWIENIE DOSTĘPNEJ LITERATURY Z ANALIZĄ JEJ PRZYDATNOŚCI NA POTRZEBY OPERATU OCHRONY WALORÓW KULTUROWYCH PKLNGL _____	10
TAB. 2. STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE W GRANICACH PKLNGL _____	16
TAB. 3. ZABYTKOWE PARKI W PKLNGL (OPRACOWANO NA PODSTAWIE DANYCH KRAJOWEGO OŚRODKA BADAŃ I DOKUMENTACJI ZABYTKÓW W WARSZAWIE ORAZ DELEGATURY W CZĘSTOCHOWIE WOJEWÓDZKIEGO URZĘDU OCHRONY ZABYTKÓW W KATOWICACH) _____	49
TAB. 4. ZABYTKOWE CMENTARZE W PKLNGL (OPRACOWANO NA PODSTAWIE DANYCH KRAJOWEGO OŚRODKA BADAŃ I DOKUMENTACJI ZABYTKÓW W WARSZAWIE ORAZ DELEGATURY W CZĘSTOCHOWIE WOJEWÓDZKIEGO URZĘDU OCHRONY ZABYTKÓW W KATOWICACH) _____	54
TAB. 5. MIEJSCA PAMIĘCI W GRANICACH PKLNGL UJĘTE W EWIDENCJI MIEJSC PAMIĘCI WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO _____	55
TAB. 6. OBIEKTY ZABYTKOWE NA TERENIE PKLNGL ZNAJDUJĄCE SIĘ W REJESTRZE I EWIDENCJI WKZ (OPRACOWANO NA PODSTAWIE DANYCH KRAJOWEGO OŚRODKA BADAŃ I DOKUMENTACJI ZABYTKÓW W WARSZAWIE ORAZ DELEGATURY W CZĘSTOCHOWIE WOJEWÓDZKIEGO URZĘDU OCHRONY ZABYTKÓW W KATOWICACH, ZWERYFIKOWANE W 2018 R.) _____	58
TAB. 7. CHARAKTERYSTYKA ORAZ ŹRÓDŁA ZAGROZEŃ WEWNĘTRZNYCH DLA WALORÓW KULTUROWYCH PKLNGL ORAZ MOŻLIWE SPOSOBY ICH ELIMINACJI LUB OGRANICZENIA _____	69
TAB. 8. STRATEGICZNE I OPERACYJNE CELE OCHRONY WALORÓW KULTUROWYCH _____	72
TAB. 9. TYPOLOGIA PODZIAŁU OBSZARU PKLNGL NA STREFY _____	74
TAB. 10. TYPOLOGIA WYDZIELEŃ PREZENTUJĄCYCH WYBRANE UWARUNKOWANIA OCHRONY PKLNGL _____	75
TAB. 11. OSZACOWANIE KOSZTÓW REALIZACJI USTALEŃ OPERATU OCHRONY WALORÓW KULTUROWYCH PKLNGL _____	84

Wykaz map:

RYC. 1. POŁOŻENIE PKLNGL NA TLE PODZIAŁU ADMINISTRACYJNEGO (OPRACOWANIE WŁASNE) _____	9
RYC. 1. ZMIANY GRANICY PAŃSTWOWEJ W OBRĘBIE PKLNGL (OPRACOWANIE WŁASNE) _____	13
RYC. 2. ŚLADY DAWNEGO KORYTA RZEKI LISWARTY ODPOWIADAJĄCE HISTORYCZNYM GRANICOM W OBRĘBIE PKLNGL - PRZYKŁAD _____	14
RYC. 3. ALEKSANDRIA I KOPALNIA. MAPA WSPÓŁCZESNA NA TLE MAPY VON BRODOWSKIEGO Z LAT 1796-1806 (KOLOR BRĄZOWY - LASY) _____	23
RYC. 4. BORONÓW – STAN W ROKU 1747 (CHRISTIAN VON WREDE) _____	25
RYC. 5. BORONÓW OK. ROKU 1781 (FRIEDRICH GRAF VON SCHMETTAU) _____	25
RYC. 6. BORONÓW OK. ROKU 1796 („MAPA POGRANICZA” – OBERST .VON MAISSENBALITZ) _____	26
RYC. 7. BORONÓW OK. ROKU 1825 („UHRMESSTISCHBLATT”) _____	26
RYC. 8. BORONÓW OK. ROKU 1884 („MESSTISCHBLATT”) _____	27
RYC. 9. BORONÓW OK. ROKU 1935 (MAPA WIG) _____	27
RYC. 10. KOCHANOWICE – STAN W ROKU 1747 (CHRISTIAN VON WREDE) _____	29
RYC. 11. KOCHANOWICE – STAN OK. ROKU 1781 (FRIEDRICH GRAF VON SCHMETTAU) _____	30
RYC. 12. KOCHANOWICE – STAN OK. ROKU 1796 („MAPA POGRANICZA” - OBERST VON MAISSENBALITZ) _____	31

RYC. 13. KOCHANOWICE – STAN OK. ROKU 1828 („UHRMESSTISCHBLATT”)	31
RYC. 14. KOCHANOWICE – STAN OK. 1884R. („MESSTISCHBLATT”)	32
RYC. 15. KOCHANOWICE – STAN OK. 1935 R. (MAPA WIG)	33
RYC. 16. LISÓW – STAN W ROKU 1747 (CHRISTIAN VON WREDE)	35
RYC. 17. LISÓW – STAN OK. ROKU 1781 (FRIEDRICH GRAF VON SCHMETTAU)	36
RYC. 18. LISÓW – STAN OK. ROKU 1796 („MAPA POGRANICZA” - OBERST VON MAISSENBAlTZ)	36
RYC. 19. LISÓW STAN OK 1828 R. (UHRMESSTICHBLATT)	37
RYC. 20. LISÓW – CHWOSTEK STAN OK 1884 R. (MESSTICHBLATT)	37
RYC. 21. LISÓW – CHWOSTEK OK. 1935 R. (WIG)	38
RYC. 22. HERBY – STAN OK. ROKU 1747 (CHRISTIAN VON WREDE) I 1781 (FRIEDRICH GRAF VON SCHMETTAU)	39
RYC. 23. HERBY – STAN W LATACH 1827 (UHRMESSTISCHBLATT) I OK. 1839 (MAPA KWATERMISTRZOWSKA),	40
RYC. 24. HERBY – STAN W LATACH 1883 I 1913 – STRONA PRUSKA (MESSTISCHBLATT)	40
RYC. 25. HERBY – STAN OK. ROKU 1935 (NIEMIECKA WOJENNA KOMPILACJA MAP PRZEDWOJENNYCH MESSTISCHBLATT I WIG)	40
RYC. 26. ZBOROWSKIE – STAN OK. ROKU 1747 (CHRISTIAN VON WREDE)	42
RYC. 27. ZBOROWSKIE – STAN OK. ROKU 1781 (FRIEDRICH GRAF VON SCHMETTAU)	43
RYC. 28. ZBOROWSKIE – STAN OK. ROKU 1796 („MAPA POGRANICZA” OBERST VON MAISSENBAlTZ)	43
RYC. 29. ZBOROWSKIE -STAN OK. ROKU 1827 (UHRMESSTISCHBLATT)	44
RYC. 30. ZBOROWSKIE -STAN OK. ROKU 1883 (MESSTISCHBLATT)	44
RYC. 31. ZBOROWSKIE - STAN PO ROKU 1938 (MESSTISCHBLATT)	45
RYC. 32. OBIEKTY PRZEMYSŁOWE NA TERENIE PKLNGŁ W OKRESIE DO 1747 R., W LATACH 1796-1827 ORAZ 1883-1935 (OPRACOWANIE WŁASNE)	52
RYC. 33. ZMIANA LICZBY MŁYNÓW WZDŁUŻ BIEGU LISWARTY OD KOŃCA XVIII W, DO POCZĄTKU XXI W. (FAJER, 2014)	57

12.ZAŁĄCZNIKI

Załącznik: Zdjęcia wybranych obiektów (fot. S. Zaleski)

Spis ilustracji w Załączniku

1. Aleksandria Druga, przys. Żabie – rządcówka
2. Boronów – kościół
3. Boronów – kościół, wnętrze
4. Boronów – kościół, wnętrze. Detal.
5. Boronów – altana w ogrodzie przy plebanii
6. Boronów – kaplica św. Jana Nepomucena
7. Boronów – kaplica św. Jana Nepomucena - wnętrze
8. Boronów – kaplica św. Barbary
9. Boronów – tablica informacyjna przy kaplicy św Barbary
10. Boronów – nowa kostnica przy kościele
11. Boronów – nowa kapliczka św. Krzysztofa przy kościele
12. Boronów – budynek dawnej komory celnej, ob. mieszkalny
13. Boronów – budynek tzw. „Starej szkoły”
14. Boronów – bramka przy kościele
15. Boronów – Kolumna upamiętniająca na miejscu śmierci zarządcy Priaura
16. Braszczok – Międzywojenny posterunek straży granicznej
17. Braszczok – szkoła
18. Braszczok – pofolwarczny budynek mieszkalny
19. Cieszowa – Kościół św. Marcina i bramka
20. Cieszowa – kościół. Odnowiony fryz podokapowy.
21. Cieszowa – kaplica św. Jana Nepomucena.
22. Cieszowa – spichlerz, ob. dom mieszkalny
23. Cieszowa – czworak
24. Cieszowa – cmentarz żydowski
25. Cieszowa – dom mieszkalny, ul. Kasztanowa 39
26. Chwostek – dom, ul. Morcinka 75
27. Chwostek – budynek pofolwarczny
28. Dębowa Góra – kapliczki św. Jana Nepomucena i Najśw. Serca Pana Jezusa
29. Dębowa Góra – Szczyt budynku mieszkalnego nr 19
30. Grojec – szkoła, ob. Budynek mieszkalny
31. Grojec – budynek pofolwarczny
32. Hadra – szkoła
33. Hadra – czworak w zespole pofolwarcznym

34. Hadra – rządcówka w zespole pofolwarcznym
35. Hadra – spichlerz w zespole pofolwarcznym
36. Harbułtowice – budynek pofolwarczny
37. Harbułtowice – droga w kierunku Droniowic
38. Herby – budynki ul. Lubliniecka 62-64
39. Herby – budynki ul. Lubliniecka 72-74
40. Herby – domy ul. Leśna 2-8, w głębi kościół
41. Herby – dom ul. Lesna 4
42. Herby – budynki d. dworca kolei herbskiej (rosyjskiej)
43. Herby – elewacja południowa dworca kolei herbskiej
44. Herby – budynki dworca kolei wschodniopruskiej
45. Herby – budynek dyrekcji kolei wschodniopruskiej, ob. Urząd Gminy
46. Herby – budynek rosyjskiej komory celnej, ob. mieszkalny
47. Herby – budynek pruskiej komory celnej, ob. urząd
48. Herby – zakład wychowawczy, w prawym dolnym rogu fr. gzymsu
49. Herby Nowe – budynek stacji na linii kolejowej Śląsk – Gdynia
50. Herby Nowe - „pomnik” kolejowej linii Śląsk – Gdynia
51. Kalina – szkoła, ob. budynek administracji PKLnGL
52. Kalina – budynek ul. Lompy 19
53. Kochanowice – pałac, ob. szkoła, w głębi kościół
54. Kochanowice – bud. podworski, tzw. „Inspektorówka”
55. Kochanowice – spichlerz w zabudowaniach podworskich
56. Kochanowice – ul. Wiejska (budynki poza ewidencją)
57. Kochanowice – Plebania – w głębi kościół
58. Kochanowice – widok na kościół od strony cmentarza
59. Kochanowice – kostnica i kaplica grobowa Aulocków, obecnie przedpogrzebowa
60. Kochanowice - kaplica grobowa Aulocków, obecnie przedpogrzebowa
61. Kochanowice – budynek stacji kolejowej
62. Kamińsko – młyn z tartakiem Kluczno
63. Kamińsko – budynek mieszkalny przy młynie
64. Kamińsko – urządzenia produkcyjne młyna Kluczno
65. Lisów – Rzeźnia, ob. restauracja
66. Lisów – pałac, ul. Wiejska 1, ob. budynek mieszkalny
67. Lisów – budynek mieszkalny ul. Częstochowska 18, ob. zajazd

68. Lisów – budynek stacji kolejowej, ob. mieszkalny
69. Lisów – budynek mieszkalny ul. Krótka 1, d. zagroda jednobudynkowa
70. Lisów – miejsce po cmentarzu
71. Lubockie – bażantarnia, ob. leśniczówka
72. Łębki – leśniczówka
73. Mochala – budynek przyfabryczny, w głębi pozostałości parku.
74. Olszyna – kościół
75. Olszyna – komora celna, ob. plebania
76. Olszyna – szkoła, ob. budynek mieszkalny
77. Olszyna – budynek ul. Jałowcowa 17
78. Olszyna - „Diabelski Kamień” na miejscu d. kaplicy grobowej
- 79, 80. Pawełki – kościół, d. kaplica myśliwska, przeniesiona z Brzoza
81. Pawełki – kościół, d. kaplica myśliwska, detal
82. Zdjęcie przedwojenne kaplicy w pierwotnej lokalizacji - w Brzozie
83. Szklarnia – leśniczówka, ob. dom mieszkalny
84. Turza – budynek nr 1
85. Zborowskie – widok na kościół i aleję
86. Zborowskie – kościół. Ołtarz główny i współczesny witraż
87. Zborowskie – kościół. Fragment witraża z fundatorem
88. Zborowskie – fabryka fajek
89. Zborowskie – fabryka fajek. Wejście, widoczne nacięcia belek pod tynkowanie
90. Zborowskie – fabryka fajek. Fragment ekspozycji
91. Zborowskie – dom ul. Fabryczna nr 6
92. Zborowskie, przys. Brzegi – fundament wielkiego pieca
93. Zumpy – budynek nadleśnictwa
94. Zumpy – Budynek ul. Kolonijna nr 29
95. Krzyże żeliwne:
96. Krzyże kamienne
97. Kaplice murowane
98. Kaplice murowane:
99. Kaplice murowane
100. Krzyże z sygnaturkami
101. Wieże wodne na stacjach kolejowych: Ciasna, Herby Stare, Herby Nowe
102. Przykłady detali architektonicznych – budynki ceglane:

- 103. Przykłady detali ceglanych na tynku
- 104. Konopiska, plebania (otulina)
- 105. Cieszowa, bud. mieszkalny
- 106. Lisów, rzeźnia, ob. restauracja – weranda
- 107. Lisów, rzeźnia, ob. restauracja – nowe okno
- 108. Lisów, rzeźnia, ob. restauracja – nowo wybudowany budynek garażu
- 109. Herby, dworzec kolei rosyjskiej, ob. budynek mieszkalny – okno oryginalne i wymienione